บทนำ

ยมก เป็นชื่อคัมภีร์ที่ ๖ แห่งพระอภิธรรมปิฎก ซึ่งมีทั้งหมด ๗ คัมภีร์ที่เรียกว่า อภิธรรม ๗ คัมภีร์ หรือ สัตตปกรณ์ คือ

๑. ธัมมสังคณี พระไตรปิฎกเล่มที่ ๓๔

๒. วิภังค์ พระไตรปิฎกเล่มที่ ๓๕

๓. ธาตุกถาพระไตรปิฎกเล่มที่ ๓๖

๔. ปุคคลบัญญัติ พระไตรปิฎกเล่มที่ ๓๖

๕. กถาวัตถุ พระไตรปิฎกเล่มที่ ๓๗

๖. ยมก พระไตรปิฎกเล่มที่ ๓๘ – ๓๙

๗. ปัฏฐาน พระไตรปิฎกเล่มที่ ๔๐ – ๔๕

ความหมายของยมก

คำว่า ยมก แปลว่า คู่ ดังที่พระอรรถกถาจารย์ผู้รจนาคัมภีร์อรรถกถา พระอภิธรรมปิฎกตั้งคำถามเพื่อวิเคราะห์ศัพท์ว่า ที่ชื่อว่า ยมก เพราะอรรถว่าอย่างไร (เกนฏฺเ?น ยมกนฺติ) และท่านตอบเองว่า เพราะอรรถว่า คู่ (ยุคลฏฺเ?น) ท่านยกตัวอย่างการใช้ “ยมก? ในความหมายว่า คู่ (ยุคล) เช่น ยมกปาฏิหาริย์ (ปาฏิหาริย์ที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงอย่างละคู่) ยมกสาลา (ต้นรังคู่ที่เสด็จดับ ขันธปรินิพพาน) แล้วท่านสรุปว่า ด้วยเหตุนี้สภาวธรรมหมวดหนึ่ง ๆ ในจำนวน

๑๐ หมวด ที่ทรงแสดงด้วยวิธีการยมก คือ ทรงแสดงเป็นคู่ ๆ ชื่อว่ายมก (อิติ ยุคลสงฺขาตานำ ยมกานำ วเสน เทสิตตฺตา อิเมสุ ทสสุ เอเกกำ ยมกนฺนาม)

(อภิ.ปญฺจ.อ. ๑/๓๒๘)

สภาวธรรม ๑๐ หมวด

ที่ว่า “สภาวธรรมหมวดหนึ่ง ๆ ในจำนวน ๑๐ หมวด? นั้น หมายถึงหมวดสภาวธรรมต่อไปนี้ คือ

๑. หมวดสภาวธรรมที่เป็นมูล ๒. หมวดขันธ์

๓. หมวดอายตนะ ๔. หมวดธาตุ

๕. หมวดสัจจะ ๖. หมวดสังขาร

๗. หมวดอนุสัย ๘. หมวดจิต

๙. หมวดสภาวธรรมในกุสลติกะ ๑๐. หมวดอินทรีย์

สภาวธรรม ๑๐ หมวดกับยมก

สภาวธรรม ๑๐ หมวดนี้เองเป็นเนื้อหาของยมก จึงแบ่งยมกออกเป็น ๑๐ ยมก เรียกชื่อตามชื่อของหมวดสภาวธรรมที่เป็นเนื้อหานั้น ๆ ดังนี้

๑. ยมกที่ว่าด้วยหมวดสภาวธรรมที่เป็นมูล เรียกว่า มูลยมก

๒. ยมกที่ว่าด้วยหมวดขันธ์ เรียกว่า ขันธยมก

๓. ยมกที่ว่าด้วยหมวดอายตนะ เรียกว่า อายตนยมก

๔. ยมกที่ว่าด้วยหมวดธาตุ เรียกว่า ธาตุยมก

๕. ยมกที่ว่าด้วยหมวดสัจจะ เรียกว่า สัจจยมก

๖. ยมกที่ว่าด้วยหมวดสังขาร เรียกว่า สังขารยมก

๗. ยมกที่ว่าด้วยหมวดอนุสัย เรียกว่า อนุสยยมก

๘. ยมกที่ว่าด้วยหมวดจิต เรียกว่า จิตตยมก

๙. ยมกที่ว่าด้วยหมวดสภาวธรรมในกุสลติกะ เรียกว่า ธัมมยมก

๑๐. ยมกที่ว่าด้วยหมวดอินทรีย์ เรียกว่า อินทรียยมก

เหตุที่ทรงแสดงสภาวธรรม ๑๐ หมวดนี้เป็นเนื้อหาของยมก

ถ้าจะถามว่า ทำไมพระผู้มีพระภาคทรงเลือกสภาวธรรม ๑๐ หมวดนี้เท่านั้นมาแสดงด้วยวิธีการยมก สภาวธรรมอื่น ๆ เช่น ฌาน มรรค สติปัฏฐาน หรือ โพชฌงค์ แสดงด้วยวิธีการยมกมิได้หรือ คำตอบที่น่าจะสมเหตุสมผลคำตอบหนึ่ง คือ ได้ แต่ที่ทรงเลือกแสดงสภาวธรรม ๑๐ หมวดนี้ เพราะแสดงได้ยากกว่า สภาวธรรมอื่น ๆ จึงทรงแสดงให้เป็นตัวอย่างไว้ เมื่อผู้ศึกษาเข้าใจตัวอย่างทั้ง ๑๐ หมวดนี้แล้ว ก็สามารถนำสภาวธรรมอื่น ๆ ทั้งหมดมาแสดงด้วยวิธีการยมกได้เอง

วิธีการยมก

ที่ว่า “ทรงแสดงด้วยวิธีการยมก คือทรงแสดงเป็นคู่ ๆ? นั้น หมายถึง ทรงแสดงแบบอนุโลม (ตามลำดับ, คล้อยตาม) และแบบปฏิโลม (ทวนลำดับ, ย้อนกลับ) สลับกันเป็นคู่ ๆ แต่ละคู่ประกอบด้วย (๑) อนุโลมปุจฉา (คำถามอนุโลม) และวิสัชนา (คำตอบ) (๒) ปฏิโลมปุจฉา (คำถามปฏิโลม) และ วิสัชนา เช่น

๑. อนุโลมปุจฉา : เย เกจิ กุสลา ธมฺมา, สพฺเพ เต กุสลมูลาติ ? = สภาวธรรมเหล่าใดเหล่าหนึ่งที่เป็นกุศล สภาวธรรม เหล่านั้นทั้งหมดเป็นกุศลมูลใช่ไหม

วิสัชนา : ตีเณว กุสลมูลานิ, อวเสสา กุสลา ธมฺมา น กุสลมูลา. = กุศลมูลมี ๓ อย่างเท่านั้น (คือ อโลภะ อโทสะ และอโมหะ) สภาวธรรมที่เหลือ(เช่นผัสสะเป็นต้น)เป็นกุศล แต่ไม่เป็นกุศลมูล

๒. ปฏิโลมปุจฉา : (ถามย้อนกลับว่า) เย วา ปน กุสลมูลา, สพฺเพ เต ธมฺมา กุสลาติ ? = สภาวธรรมเหล่าใดเป็นกุศลมูล สภาวธรรมเหล่านั้นทั้งหมดเป็นกุศลใช่ไหม

วิสัชนา : อามนฺตา. = ใช่

(อภิ.ย. ๓๘/๕๐/๖)

ขอให้สังเกตว่า จากตัวอย่างนี้ทรงแสดงให้เห็นว่า กุศล กับ กุศลมูล เป็นสภาวธรรมอย่างเดียวกัน แต่มีขอบเขตไม่เท่ากัน เมื่อยกมาตั้งคำถามแบบยมก ก็จะได้คำตอบต่างกันอย่างเห็นได้ชัด คือเมื่อถามว่า

สภาวธรรมเหล่าใดเหล่าหนึ่งที่เป็นกุศล สภาวธรรมเหล่านั้นทั้งหมดเป็น

กุศลมูลใช่ไหม

ถ้าตอบว่า ใช่ ก็ผิด เพราะกุศลมูลมีเพียง ๓ อย่างเท่านั้น คือ อโลภะ อโทสะ และอโมหะ สภาวธรรมอื่น ๆ อีกมากที่เป็นกุศล เช่น ผัสสะ เป็นต้น แต่ไม่เป็นกุศลมูล ซึ่งแสดงว่ากุศลมีขอบเขตกว้างกว่ากุศลมูล ในกรณีอย่างนี้ต้องแยกตอบ แต่ถ้าย้อนถามกลับว่า

สภาวธรรมเหล่าใดเป็นกุศลมูล สภาวธรรมเหล่านั้นทั้งหมดเป็นกุศลใช่ไหม

ต้องตอบว่า ใช่ เพราะกุศลมูลมีขอบเขตอยู่ในกุศล ทุกสิ่งที่เป็นกุศลมูล ก็ต้องเป็นกุศลด้วย แต่ทุกสิ่งที่เป็นกุศลไม่จำเป็นต้องเป็นกุศลมูลเสมอไป

วิธีการยมกนี้ถือว่าเป็นวิธีการของตรรกศาสตร์ เพราะคล้ายกับหลักการอนุมาน ของปรัชญาอินเดีย โดยเฉพาะในเรื่องความสัมพันธ์ระหว่าง เหตุ (ตัวกลางที่เป็นสื่อการอนุมาน) กับ สาธยะ (สิ่งที่ต้องการรู้) เช่น กรณีอนุมัติสัมพันธ์ระหว่างเหตุกับสาธยะของสิ่ง ๒ สิ่งที่อยู่บนฐานเดียวกันแต่มีขอบเขตไม่เท่ากัน (เช่นเดียวกับกุศลมูล กับกุศลดังกล่าวข้างต้น) ท่านให้ใช้สิ่งที่มีขอบเขตแคบกว่าเป็นเหตุ เช่น ควัน กับ ไฟ ให้ใช้ควันเป็นเหตุอนุมานไปหาไฟ โดยวางเป็นหลักการไว้ว่า

ที่ใดมีควัน ที่นั้นย่อมมีไฟอยู่ด้วย แต่ที่ใดมีไฟ ที่นั้นไม่จำเป็นต้องมีควันเสมอไป

แต่ถ้าสิ่ง ๒ สิ่งอยู่บนฐานเดียวกัน มีขอบเขตเท่ากัน จะใช้สิ่งใดเป็นเหตุก็ได้ คือสิ่งใดปรากฏให้เห็นก่อนก็ใช้เป็นเหตุอนุมานไปหาอีกสิ่งหนึ่งที่ไม่ปรากฏก็ได้ เช่น ความเป็นพระอรหันต์กับการตรัสรู้ธรรม โดยวางเป็นหลักการไว้ว่า

อนุโลม : ที่ใดมีการตรัสรู้ธรรม ที่นั้นย่อมมีความเป็นพระอรหันต์อยู่ด้วย

ปฏิโลม : ที่ใดมีความเป็นพระอรหันต์ ที่นั้นย่อมมีการตรัสรู้ธรรมอยู่ด้วย

ลักษณะและประเภทของปัญหา

ปัญหาหรือคำถามทั้งที่เป็นแบบอนุโลมและแบบปฏิโลมมีองค์ประกอบ ๒ ส่วน คือ บทหน้าและบทหลัง บทหน้าเรียกว่า สันนิฏฐานบท (บทสันนิฏฐาน คือบทที่รู้ แล้ว) บทหลังเรียกว่า สังสยบท (บทสงสัย คือบทที่ต้องการจะรู้ บทที่เป็นปัญหา) โดยทั่วไปสันนิฏฐานบทเป็นประโยค “ย? ในภาษาบาลี คือประโยคที่มีคำว่า “ใด? ใน ภาษาไทย เช่น เย เกจิ กุสลา ธมฺมา. = สภาวธรรมเหล่าใดเหล่าหนึ่งที่เป็นกุศล

ส่วนสังสยบท โดยทั่วไปเป็นประโยค “ต? ในภาษาบาลี คือประโยคที่มีคำว่า “นั้น? ในภาษาไทย เช่น สพฺเพ เต ธมฺมา กุสลมูลาติ ? = สภาวธรรมเหล่านั้น ทั้งหมดเป็นกุศลมูลใช่ไหม

ปัญหาในยมกมี ๔ ประเภท คือ

๑. ปุเรปัญหา ได้แก่ ประโยคคำถามที่บทหน้าคือสันนิฏฐานบทเหล่านั้น มีองค์ธรรมบทหลังคือสังสยบทไม่มีองค์ธรรม หรือมีแต่ต่างกับองค์ธรรมของสันนิฏฐานบท

๒. ปัจฉาปัญหา ได้แก่ ประโยคคำถามที่บทหลังมีองค์ธรรมมากกว่า (กว้างกว่า) องค์ธรรมของบทหน้า หรือทั้ง ๒ บทมีองค์ธรรมเท่ากันและเหมือนกัน

๓. ปริปุณณปัญหา ได้แก่ ประโยคคำถามที่บทหน้ามีองค์ธรรมมากกว่า (กว้างกว่า) องค์ธรรมของบทหลัง หรือทั้ง ๒

บทมีองค์ธรรมบางอย่างเหมือนกัน บางอย่าง

ต่างกัน

๔. โมฆปัญหา ได้แก่ ประโยคคำถามที่บทหน้าและบทหลังมีองค์ธรรม ต่างกัน หรือบทหน้าเท่านั้นมีองค์ธรรม บทหลัง ไม่มี หรือบทหลังเท่านั้นมีองค์ธรรม บทหน้าไม่มี หรือไม่มีเลยทั้ง ๒ บท

ลักษณะและประเภทของวิสัชนา

วิสัชนา หรือคำตอบของยมกมีลักษณะที่สำคัญ ๒ ประการ คือ

(๑) ตอบรับ (๒) ตอบปฏิเสธ

การตอบรับในภาษาบาลีใช้คำว่า อามนฺตา แปลว่า ใช่ คำตอบนี้ใช้เมื่อองค์ธรรมของบทหน้าหรือสันนิฏฐานบทของประโยคคำถามกับองค์ธรรมของบทหลัง หรือสังสยบทเป็นองค์ธรรมเดียวกันและมีเท่ากัน เช่น

ยสฺส รูปกฺขนฺโธ อุปฺปชฺชิตฺถ, ตสฺส เวทนากฺขนฺโธ อุปฺปชฺชิตฺถาติ ? อามนฺตา.

(อภิ.ย. ๓๘/๕๖/๓๕)

ถาม : รูปขันธ์ของบุคคลใดเคยเกิด เวทนาขันธ์ของบุคคลนั้นก็เคยเกิดใช่ไหม

ตอบ : ใช่

ส่วนการตอบปฏิเสธมีลักษณะแตกต่างกันเป็น ๔ ประเภท คือ

๑. ตอบว่า นตฺถิ (ไม่มี) ใช้เมื่อไม่สามารถหาคำตอบจากทั้งบทหน้าคือ

สันนิฏฐานบทและบทหลังคือสังสยบท เช่น

ยสฺส รูปกฺขนฺโธ นุปฺปชฺชิตฺถ, ตสฺส เวทนากฺขนฺโธ นุปฺปชฺชิตฺถาติ ? นตฺถิ.

(อภิ.ย. ๓๘/๕๙/๓๕)

ถาม : รูปขันธ์ของบุคคลใดไม่เคยเกิด เวทนาขันธ์ของบุคคลนั้นก็ไม่เคยเกิดมีไหม

ตอบ : ไม่มี

๒. ตอบว่า โน (ไม่ใช่) ใช้เมื่อองค์ธรรมของบทหน้ากับองค์ธรรมของบทหลังต่างกัน เช่น

ยสฺส รูปกฺขนฺโธ อุปฺปชฺชติ, ตสฺส เวทนากฺขนฺโธ นิรุชฺฌตีติ? โน.

(อภิ.ย. ๓๘/๑๕๓/๖๐)

ถาม : รูปขันธ์ของบุคคลใดกำลังเกิด เวทนาขันธ์ของบุคคลนั้นก็กำลังดับใช่ไหม

ตอบ : ไม่ใช่

๓. คำตอบที่เป็น นปฏิกเขปะ หรือ ปาลิคติ คือคำตอบที่มีลักษณะสวนทางกับคำถามของปัจจนีกนัย (คำถามเชิงปฏิเสธ) ใช้เมื่อบทหน้าเท่านั้นมีองค์ธรรม บทหลังไม่มี เช่น

ยสฺส รูปกฺขนฺโธ นุปฺปชฺชติ, ตสฺส เวทนากฺขนฺโธ นุปฺปชฺชิตฺถาติ ? อุปฺปชฺชิตฺถ.

(อภิ.ย. ๓๘/๗๔/๓๙)

ถาม : รูปขันธ์ของบุคคลใดไม่ใช่กำลังเกิด เวทนาขันธ์ของบุคคลนั้นก็ไม่ เคยเกิดใช่ไหม

ตอบ : เคยเกิด

๔. คำตอบที่เป็น วิภชะ คือแยกตอบ (บางที่ใช้ว่า เอกโตสรูปทัสสนะ หรือ อุภโตสรูปทัสสนะ) ใช้เมื่อองค์ธรรมของบทหน้ากับองค์ธรรมของบทหลังเหมือนกันบางส่วนเท่านั้น เช่น

ยสฺส รูปกฺขนฺโธ อุปฺปชฺชติ, ตสฺส เวทนากฺขนฺโธ อุปฺปชฺชตีติ ?

อสฺสตฺถิ อุปปชฺชนฺตานำ เตสำ รูปกฺขนฺโธ อุปฺปชฺชติ โน จ เตสำ

เวทนากฺขนฺโธ อุปฺปชฺชติ. ปจฺโจกาโร อุปปชฺชนฺตานำ เตสำ รูปกฺขนฺโธ จ อุปฺปชฺชติ เวทนากฺขนฺโธ จ อุปฺปชฺชติ.

(อภิ.ย. ๓๘/๕๐/๓๓)

ถาม : รูปขันธ์ของบุคคลใดกำลังเกิด เวทนาขันธ์ของบุคคลนั้นก็กำลังเกิดใช่ไหม

ตอบ : บุคคลผู้กำลังอุบัติในอสัญญสัตตภูมิ รูปขันธ์ของบุคคลเหล่านั้น กำลังเกิด แต่เวทนาขันธ์ไม่ใช่กำลังเกิด (เพราะในภูมินี้ไม่มีนาม มีแต่รูป) บุคคลผู้กำลังอุบัติในปัญจโวการภูมิ รูปขันธ์ของบุคคลเหล่านั้นกำลังเกิดและเวทนาขันธ์ก็กำลังเกิด (เพราะในภูมินี้มีทั้งรูปและนาม)

วิธีดำเนินการ

พระผู้มีพระภาคทรงแสดงวิธีการยมกดังกล่าวมานี้เป็นเครื่องมือจำแนก

สภาวธรรม ๑๐ หมวด ตามวิธีดำเนินการ ดังนี้

๑. แบ่งหมวดธรรมแต่ละหมวดเป็น ๑ ยมก แต่ละยมกแบ่งเป็น ๒ ภาค

คือ

(๑) ภาคตั้งคำถามเป็นมาติกาไม่มีคำตอบ เรียกว่า อุทเทสวาร

(๒) ภาคตอบคำถาม โดยนำคำถามมาตั้งแล้วตอบไปตามลำดับ เรียกว่า นิทเทสวาร

๒. อุทเทสและนิทเทส แบ่งเป็น ๒ นัย คือ อนุโลมนัย (นัยที่ไม่มีการปฏิเสธ) และปัจจนีกนัย (นัยที่มีปฏิเสธด้วยนนิบาต)

อุทเทสและนิทเทสของขันธยมกเป็นต้นไปแบ่งเป็น ๓ วาระ คือ

๑. ปัณณัตติวาร (วาระที่ว่าด้วยนามบัญญัติ)

๒. ปวัตติวาร (วาระที่ว่าด้วยความเป็นไปคือการเกิดการดับ)

๓. ปริญญาวาร (วาระที่ว่าด้วยปริญญาคือการกำหนดรู้)

ส่วนมูลยมก มีนัยและวาระตลอดถึงวิธีการดำเนินการบางอย่างไม่เหมือนกับของยมกอื่น ๆ ดังจะได้แนะนำสาระสำคัญของแต่ละยมกโดยสังเขปต่อไป

๑. มูลยมก

๑.๑ ความหมายของมูล

คำว่า มูล ในที่นี้มีความหมายอย่างเดียวกับคำว่า เหตุ ที่ใช้ในคัมภีร์ปัฏฐาน คือหมายถึง รากเหง้าแห่งสภาวธรรมทั้งหลายในมูลยมก ได้แก่ กุศลมูล รากเหง้า

แห่งสภาวธรรมที่เป็นกุศล อกุศลมูล รากเหง้าแห่งสภาวธรรมที่เป็นอกุศล

อัพยากตมูล รากเหง้าแห่งสภาวธรรมที่เป็นอัพยากฤต และ นามมูล รากเหง้าแห่งสภาวธรรมที่เป็นนาม

นอกจากนี้ยังมีคำไวพจน์ของ “มูล? อีก ๙ คำ ที่ใช้ในมูลยมกนี้ ได้แก่

๑. เหตุ ๒. นิทาน (ต้นเหตุ)๓. สมภพ (เหตุเกิด)

๔. ประภพ (แดนเกิด) ๕. สมุฏฐาน (ที่เกิด) ๖. อาหาร

๗. อารัมมณะ (อารมณ์) ๘. ปัจจัย ๙. สมุทัย

๑.๒ องค์ธรรมที่เป็นเนื้อหาของมูลยมก

มูลยมก ว่าด้วยสภาวธรรมที่เป็นมูล ๔ หมวด คือ

๑. หมวดกุศลบท ได้แก่ กุศลมูล ๓ คือ อโลภะ อโทสะ และอโมหะ

๒. หมวดอกุศลบท ได้แก่ อกุศลมูล ๓ คือ โลภะ โทสะ และโมหะ

๓. หมวดอัพยากตบท ได้แก่ อัพยากตมูล ๓ คือ อโลภะ อโทสะ และอโมหะ

๔. หมวดนามบท ได้แก่ นามมูล ๙ คือ กุศลมูล ๓ อกุศลมูล ๓ และอัพยากตมูล ๓

๑.๓ วัตถุประสงค์ของมูลยมก

วัตถุประสงค์ที่ทรงแสดงมูลยมกมี ๓ ประการ คือ

๑. เพื่อให้รู้ชัดแจ้งว่า สภาวธรรมอะไรบ้างที่เป็นมูลและไม่เป็นมูล

๒. เพื่อให้รู้ชัดแจ้งว่า สภาวธรรมอะไรบ้างที่มีมูลอย่างเดียวกันและมีมูลต่างกัน

๓. เพื่อให้รู้ชัดแจ้งว่า สภาวธรรมอะไรบ้างที่มีมูลอาศัยกันและมีมูล ไม่อาศัยกัน

เมื่อรู้ชัดแจ้งแล้ว ก็จะละมูลหรือรากเหง้าแห่งสภาวธรรมทั้งหลายได้หมด เมื่อละมูลแห่งสภาวธรรมเหล่าใดได้หมด สภาวธรรมเหล่านั้นก็ไม่อาจเกิดขึ้นได้อีก แต่ในทางปฏิบัติ พระผู้มีพระภาคทรงสอนให้ละอกุศลมูล ๓ เท่านั้น เพราะ อกุศลมูล ๓ เป็นปหาตัพพธรรม คือธรรมที่พึงละ ส่วนกุศลมูล ๓ เป็นปหายกธรรม คือธรรมที่เป็นตัวละอกุศลมูล ทรงเปรียบ

อกุศลมูลเหมือนผู้ก่อการจลาจล และทรงเปรียบกุศลมูลเหมือนแม่ทัพผู้ปราบการจลาจลนั้น กุศลมูลกับอกุศลมูลจึงเป็นปฏิปักษ์ต่อกัน

เพื่อให้บรรลุผลตามวัตถุประสงค์เหล่านี้ จึงทรงแสดงสภาวธรรมที่เป็นมูลทั้งหลายด้วยวิธีการยมกตามนยะและวาระต่อไปนี้

๑.๔ นยะของมูลยมก

มูลยมกมีนยะหรือนัย ๔ อย่าง คือ

๑. มูลนัย ๒. มูลมูลนัย

๓. มูลกนัย ๔. มูลมูลกนัย

มูลนัย คือ นัยที่ว่าด้วยสภาวธรรมที่เป็นมูล เช่น เย เกจิ กุสลา ธมฺมา, สพฺเพ เต กุสลมูลา ? = สภาวธรรมเหล่าใดเหล่าหนึ่งที่เป็นกุศล สภาวธรรมเหล่านั้นทั้งหมดเป็นกุศลมูลใช่ไหม

มูลมูลนัย คือ นัยที่ว่าด้วยสภาวธรรมที่มีมูลเป็นมูล (คือ กุศลมูล อกุศลมูล อัพยากตมูล หรือนามมูล) เช่น เย เกจิ กุสลา ธมฺมา, สพฺเพ เต กุสลมูลมูลา ? (อภิ.ย. ๓๘/๔/๑) = สภาวธรรมเหล่าใดเหล่าหนึ่งที่เป็นกุศล สภาวธรรมเหล่านั้นทั้งหมดมีมูลที่เป็นกุศลมูลใช่ไหม

มูลกนัย คือ นัยที่ว่าด้วยสภาวธรรมที่มีมูล เช่น เย เกจิ กุสลา ธมฺมา,

สพฺเพ เต กุสลมูลกา ? (อภิ.ย. ๓๘/๗/๒) = สภาวธรรมเหล่าใดเหล่าหนึ่งที่เป็นกุศล สภาวธรรมเหล่านั้นทั้งหมดมีมูลที่เป็นกุศลใช่ไหม

มูลมูลกนัย คือ นัยที่ว่าด้วยสภาวธรรมที่มีมูลเป็นมูล (คือ เป็นกุศลมูล

อกุศลมูล อัพยากตมูล หรือนามมูล) เช่น เย เกจิ กุสลา ธมฺมา, สพฺเพ

เต กุสลมูลมูลกา ? (อภิ.ย. ๓๘/๑๐/๒) = สภาวธรรมเหล่าใดเหล่าหนึ่งที่เป็นกุศล

สภาวธรรมเหล่านั้นทั้งหมดมีมูลที่เป็นกุศลมูลใช่ไหม

นัย ๔ อย่างนี้ แต่ละนัยแบ่งย่อยเป็น ๓ อย่าง ดังนี้

มูลนัย แบ่งเป็น

(๑) มูลนัย (๒) เอกมูลนัย (๓) อัญญมัญญมูลนัย

มูลมูลนัย แบ่งเป็น

(๑) มูลมูลนัย (๒) เอกมูลมูลนัย (๓) อัญญมัญญมูลมูลนัย

มูลกนัย แบ่งเป็น

(๑) มูลกนัย (๒) เอกมูลกนัย (๓) อัญญมัญญมูลกนัย

มูลมูลกนัย แบ่งเป็น

(๑) มูลมูลกนัย (๒) เอกมูลมูลกนัย (๓) อัญญมัญญมูลมูลกนัย

รวมทั้งหมดเป็น ๑๒ นัย แต่ละนัยประกอบด้วยอนุโลมปุจฉาและปฏิโลม-ปุจฉาซึ่งเป็นวิธีการยมก ๑ คู่ โดยจะอธิบายแต่ละนัยด้วยการยกตัวอย่างใน

มูลวารอุทเทส เฉพาะอนุโลมปุจฉา ดังนี้

๑. มูลนัย

๑.๑ มูลนัย คือ นัยที่ว่าด้วยสภาวธรรมที่เป็นมูล เช่น เย เกจิ กุสลา ธมฺมา, สพฺเพ เต กุสลมูลา ?(อภิ.ย. ๓๘/๑/๑) = สภาวธรรมเหล่าใดเหล่าหนึ่งที่เป็นกุศล สภาวธรรมเหล่านั้นทั้งหมดเป็นกุศลมูลใช่ไหม

๑.๒ เอกมูลนัย คือ นัยที่ว่าด้วยสภาวธรรมที่มีมูลอย่างเดียวกัน เช่น

เย เกจิ กุสลา ธมฺมา, สพฺเพ เต กุสลมูเลน เอกมูลา. (อภิ.ย.

๓๘/๒/๑) = สภาวธรรมเหล่าใดเหล่าหนึ่งที่เป็นกุศล สภาวธรรมเหล่านั้นทั้งหมดมีมูลอย่างเดียวกันกับกุศลมูลใช่ไหม

๑.๓ อัญญมัญญมูลนัย คือ นัยที่ว่าด้วยสภาวธรรมที่มีมูลอาศัยกันและกัน เช่น เย เกจิ กุสลมูเลน เอกมูลา ธมฺมา, สพฺเพ เต

กุสลมูเลน อ◌ฺม◌ฺมูลา ? (อภิ.ย. ๓๘/๓/๑) = สภาวธรรมเหล่าใด เหล่าหนึ่งมีมูลอย่างเดียวกันกับกุศลมูล สภาวธรรมเหล่านั้นทั้ง

หมดมีมูลอาศัยกันและกันกับกุศลมูลใช่ไหม

๒. มูลมูลนัย

๒.๑ มูลมูลนัย คือ นัยที่ว่าด้วยสภาวธรรมที่มีมูลที่เป็นมูล เช่น เย

เกจิ กุสลา ธมฺมา, สพฺเพ เต กุสลมูลมูลา ? (อภิ.ย. ๓๘/๔/๑) = สภาวธรรมเหล่าใดเหล่าหนึ่งที่เป็นกุศล สภาวธรรมเหล่านั้นทั้ง หมดมีมูลที่เป็นกุศลมูลใช่ไหม

๒.๒ เอกมูลมูลนัย คือ นัยที่ว่าด้วยสภาวธรรมที่มีมูลที่เป็นมูลอย่างเดียว กัน เช่น เย เกจิ กุสลา ธมฺมา, สพฺเพ เต กุสลมูเลน เอกมูล-มูลา ? (อภิ.ย. ๓๘/๕/๒) = สภาวธรรมเหล่าใดเหล่าหนึ่งที่เป็นกุศล สภาวธรรมเหล่านั้นทั้งหมดมีมูลที่เป็นมูลอย่างเดียวกันกับกุศลมูลใช่ไหม

๒.๓ อัญญมัญญมูลมูลนัย คือ นัยที่ว่าด้วยสภาวธรรมที่มีมูลที่เป็นมูลอาศัยกันและกัน เช่น เย เกจิ กุสลมูเลน เอกมูลมูลา ธมฺมา, สพฺเพ เต กุสลมูเลน อ◌ฺม◌ฺมูลมูลา ? (อภิ.ย. ๓๘/๖/๒) = สภาวธรรมเหล่าใดเหล่าหนึ่งมีมูลที่เป็นมูลอย่างเดียวกับกุศลมูล สภาวธรรมเหล่านั้นทั้งหมดมีมูลที่เป็นมูลอาศัยกันและกันกับกุศลมูลใช่ไหม

๓. มูลกนัย

๓.๑ มูลกนัย คือ นัยที่ว่าด้วยสภาวธรรมที่มีมูล เช่น เย เกจิ กุสลา ธมฺมา, สพฺเพ เต กุสลมูลกา ? (อภิ.ย. ๓๘/๗/๒) = สภาวธรรม เหล่าใดเหล่าหนึ่งที่เป็นกุศล สภาวธรรมเหล่านั้นทั้งหมดมีมูลที่

เป็นกุศลใช่ไหม

๓.๒ เอกมูลกนัย คือ นัยที่ว่าด้วยสภาวธรรมที่มีมูลอย่างเดียวกัน เช่น เย เกจิ กุสลา ธมฺมา, สพฺเพ เต กุสลมูเลน เอกมูลกา ? (อภิ.ย. ๓๘/๘/๒) = สภาวธรรมเหล่าใดเหล่าหนึ่งที่เป็นกุศล สภาวธรรม เหล่านั้นทั้งหมดมีมูลอย่างเดียวกันกับกุศลมูลใช่ไหม

๓.๓ อัญญมัญญมูลกนัย คือ นัยที่ว่าด้วยสภาวธรรมที่มีมูลอาศัยกันและกัน เช่น เย เก จิ กุสลมูเลน เอกมูลกา ธมฺมา, สพฺเพ เต กุสลมูเลน อ◌ฺม◌ฺมูลกา ? (อภิ.ย. ๓๘/๙/๒) = สภาวธรรม

เหล่าใดเหล่าหนึ่งมีมูลอย่างเดียวกันกับกุศลมูล สภาวธรรมเหล่านั้นทั้งหมดมีมูลที่เป็นมูลอาศัยกันและกันกับกุศลมูลใช่ไหม

๔. มูลมูลกนัย

๔.๑ มูลมูลกนัย คือ นัยที่ว่าด้วยสภาวธรรมที่มีมูลเป็นมูล เช่น เย

เกจิ กุสลา ธมฺมา, สพฺเพ เต กุสลมูลมูลกา ? (อภิ.ย. ๓๘/๑๐/๒) = สภาวธรรมเหล่าใดเหล่าหนึ่งที่เป็นกุศล สภาวธรรมเหล่านั้นทั้งหมดมีมูลที่เป็นกุศลมูลใช่ไหม

๔.๒ เอกมูลมูลกนัย คือ นัยที่ว่าด้วยสภาวธรรมที่มีมูลที่เป็นมูลอย่าง เดียวกัน เช่น เย เกจิ กุสลา ธมฺมา, สพฺเพ เต กุสลมูเลน เอกมูลมูลกา ? (อภิ.ย. ๓๘/๑๑/๒) = สภาวธรรมเหล่าใดเหล่าหนึ่ง ที่เป็นกุศล สภาวธรรมเหล่านั้นทั้งหมดมีมูลที่เป็นมูลอย่างเดียว กันกับกุศลมูลใช่ไหม

๔.๓ อัญญมัญญมูลมูลกนัย คือ นัยที่ว่าด้วยสภาวธรรมที่มีมูลที่เป็นมูลอาศัยกันและกัน เช่น เย เกจิ กุสลมูเลน เอกมูลมูลกา

ธมฺมา, สพฺเพ เต กุสลมูเลน อ◌ฺม◌ฺมูลมูลกา ? (อภิ.ย. ๓๘/๑๒/๒) = สภาวธรรมเหล่าใดเหล่าหนึ่งมีมูลที่เป็นมูลอย่างเดียวกันกับกุศลมูล สภาวธรรมเหล่านั้นทั้งหมดมีมูลที่เป็นมูลอาศัยกันและ กันกับกุศลมูลใช่ไหม

แต่ละนัยประกอบด้วยคำถาม-ตอบเป็นคู่ ๆ คือ อนุโลมปุจฉา และปฏิโลม-ปุจฉา ที่เรียกว่าวิธีการยมกดังกล่าวข้างต้น

๑.๕ วาระของมูลยมก

มูลยมกมีวาระใหญ่ ๒ วาระ คือ

๑. อุทเทสวาร (วาระที่ยกประเด็นปัญหาขึ้นถาม)

๒. นิทเทสวาร (วาระที่นำประเด็นปัญหามาตอบ)

อุทเทสวารแบ่งย่อยเป็น ๑๐ อุทเทส คือ

๑. มูลวารอุทเทส ยกประเด็นปัญหาที่เกี่ยวกับมูล คือ กุศลมูล อกุศลมูล อัพยากตมูล และนามมูลขึ้นถาม

๒. เหตุวารอุทเทส ยกประเด็นปัญหาที่เกี่ยวกับเหตุ คือ กุศลเหตุ อกุศลเหตุ และอัพยากตเหตุขึ้นถาม

๓. นิทานวารอุทเทส ยกประเด็นปัญหาที่เกี่ยวกับนิทาน (ต้นเหตุ) คือ

กุศลนิทาน อกุศลนิทาน และอัพยากตนิทานขึ้นถาม

๔. สัมภววารอุทเทส ยกประเด็นปัญหาที่เกี่ยวกับสมภพ (เหตุเกิด) คือ กุศลสมภพ อกุศลสมภพ และอัพยากตสมภพขึ้นถาม

๕. ปภววารอุทเทส ยกประเด็นปัญหาที่เกี่ยวกับประภพ (แดนเกิด) คือ กุศลประภพ อกุศลประภพ และอัพยากตประภพ ขึ้นถาม

๖. สมุฏฐานวารอุทเทส ยกประเด็นปัญหาที่เกี่ยวกับสมุฏฐาน (ที่เกิด) คือ กุศลสมุฏฐาน อกุศลสมุฏฐาน และอัพยากต-สมุฏฐานขึ้นถาม

๗. อาหารวารอุทเทส ยกประเด็นปัญหาที่เกี่ยวกับอาหาร (ที่เป็นเหตุ) คือ กุศลอาหาร อกุศลอาหาร และอัพยากตอาหารขึ้นถาม

๘. อารัมมณวารอุทเทส ยกประเด็นปัญหาที่เกี่ยวกับอารมณ์ คือ กุศล-อารมณ์ อกุศลอารมณ์ และอัพยากตอารมณ์ขึ้นถาม

๙. ปัจจยวารอุทเทส ยกประเด็นปัญหาที่เกี่ยวกับปัจจัย คือ กุศล- ปัจจัย อกุศลปัจจัย และอัพยากตปัจจัยขึ้นถาม

๑๐. สมุทยวารอุทเทส ยกประเด็นปัญหาที่เกี่ยวกับสมุทัย คือ กุศล- สมุทัย อกุศลสมุทัย และอัพยากตสมุทัยขึ้นถาม

ส่วนนิทเทสวารก็แบ่งย่อยเป็น ๑๐ วาระเช่นเดียวกับอุทเทสวาร

ขอให้สังเกตว่า ในมูลยมกนี้ พระผู้มีพระภาคทรงเน้นการจำแนกสภาวธรรม ที่เป็นมูลด้วยวิธีการยมกตามนัย ๑๒ นัย ซึ่งแบ่งเป็น ๔ หมวด หมวดละ ๓ นัย ผู้ศึกษาต้องมีความรู้เกี่ยวกับกุศลมูล อกุศลมูล และอัพยากตมูล เป็นอย่างดี จึงจะอ่านมูลยมกได้เพลิดเพลินด้วยอรรถรส

๒. ขันธยมก

๒.๑ ความหมายของขันธ์

คำว่า ขันธ์ แปลว่า กอง, พวก, หมวด, หมู่ คือ กอง พวก หมวด หรือหมู่แห่งสภาวธรรมทั้งหลาย ในที่นี้หมายถึงขันธ์ ๕ คือ (๑) รูปขันธ์ กองรูป (๒) เวทนาขันธ์ กองเวทนา (๓) สัญญาขันธ์ กองสัญญา (๔) สังขารขันธ์ กองสังขาร (๕) วิญญาณขันธ์ กองวิญญาณ

๒.๒ องค์ธรรมที่เป็นเนื้อหาของขันธยมก

องค์ธรรมที่เป็นเนื้อหาของขันธยมกได้แก่ขันธ์ ๕ นั่นเอง

๒.๓ วัตถุประสงค์ของขันธยมก

วัตถุประสงค์ที่ทรงแสดงขันธยมกมี ๓ ประการ คือ

๑. เพื่อให้เกิดญาตปริญญา คือ การกำหนดรู้ขั้นรู้จักขันธ์ ๕ ตามสภาวลักษณะ เช่น กำหนดรู้ว่านี้ชื่อว่ารูป นี้ชื่อว่ารูปขันธ์ นี้

ชื่อว่าเวทนา นี้ชื่อว่าเวทนาขันธ์

๒. เพื่อให้เกิดตีรณปริญญา คือ การกำหนดรู้ขั้นพิจารณาขันธ์ ๕ ตามสภาวะที่เป็นจริง เช่น พิจารณาเห็นว่ารูปไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา รูปขันธ์ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา

๓. เพื่อให้เกิดปหานปริญญา คือ การกำหนดรู้ขั้นละ เช่น ละนิจจ-สัญญาในขันธ์ ๕ (ละความเข้าใจผิดว่าขันธ์ ๕ เที่ยง) ละอัตตา-นุทิฏฐิ (การถือว่า มีอัตตาถาวร)

เพื่อให้บรรลุผลตามวัตถุประสงค์เหล่านี้ พระผู้มีพระภาคจึงทรงแสดงขันธ์ ๕ ด้วยวิธีการยมกตามนยะและวาระต่อไปนี้

๒.๔ นยะหรือนัยของขันธยมก

ขันธยมกมีนยะหรือนัย ๒ อย่าง คือ

๑. อนุโลมนัย ได้แก่ นัยที่ว่าด้วยขันธ์ ๕ ตามลำดับ ไม่มีการปฏิเสธ นัย

หนึ่ง ๆ ประกอบด้วยอนุโลมปุจฉา และปฏิโลมปุจฉา ซึ่งเป็นวิธีการยมก เช่น

รูปํ รูปกฺขนฺโธ, รูปกฺขนฺโธ รูปํ.

(อภิ.ย. ๓๘/๒/๑๖)

อนุโลมปุจฉา : รูปเป็นรูปขันธ์ใช่ไหม

ปฏิโลมปุจฉา : รูปขันธ์เป็นรูปใช่ไหม

รูปํ รูปกฺขนฺโธติ ? ปิยรูปํ สาตรูปํ รูปํ น รูปกฺขนฺโธ, รูปกฺขนฺโธ รูปญฺเจว รูปกฺขนฺโธ จ, รูปกฺขนฺโธ รูปนฺติ ? อามนฺตา.

(อภิ.ย. ๓๘/๒๖/๒๑)

อนุโลมปุจฉา : รูปเป็นรูปขันธ์ใช่ไหม

วิสัชนา (แยกตอบ) : ปิยรูป สาตรูป เป็นรูป แต่ไม่เป็นรูปขันธ์ รูปขันธ์ เป็นรูปก็ใช่ เป็นรูปขันธ์ก็ใช่

ปฏิโลมปุจฉา : รูปขันธ์เป็นรูปใช่ไหม

วิสัชนา (ตอบรับ) : อามนฺตา. (ใช่)

๒. ปัจจนีกนัย ได้แก่ นัยที่ว่าด้วยขันธ์ ๕ เชิงปฏิเสธ นัยหนึ่ง ๆ ประกอบ ด้วยอนุโลมปุจฉา และปฏิโลมปุจฉาเช่นเดียวกัน เช่น

น รูปํ น รูปกฺขนฺโธ, น รูปกฺขนฺโธ น รูปํ.

(อภิ.ย. ๓๘/๓/๑๖)

อนุโลมปุจฉา : สภาวธรรมที่ไม่เป็นรูป ไม่เป็นรูปขันธ์ใช่ไหม

ปฏิโลมปุจฉา : สภาวธรรมที่ไม่เป็นรูปขันธ์ ไม่เป็นรูปใช่ไหม

น รูปํ น รูปกฺขนฺโธติ ? อามนฺตา. น รูปกฺขนฺโธ น รูปนฺติ ? ปิยรูปํ สาตรูปํ รูปํ น รูปกฺขนฺโธ รูปํ, รูป◌ฺจ รูปกฺขนฺธ◌ฺจ ?เปตฺวา อวเสสา น เจว รูปํ น จ รูปกฺขนฺโธ.

(อภิ.ย. ๓๘/๒๗/๒๒)

อนุโลมปุจฉา : สภาวธรรมที่ไม่เป็นรูป ไม่เป็นรูปขันธ์ใช่ไหม

วิสัชนา : อามนฺตา. (ใช่)

ปฏิโลมปุจฉา : สภาวธรรมที่ไม่เป็นรูปขันธ์ ไม่เป็นรูปใช่ไหม

วิสัชนา (แยกตอบ) : ปิยรูป สาตรูป เป็นรูป แต่ไม่เป็นรูปขันธ์ เว้นรูปและรูปขันธ์แล้ว สภาวธรรมที่เหลือไม่เป็นรูปก็ใช่ ไม่เป็นรูปขันธ์ก็ใช่

๒.๕ วาระของขันธยมก

ขันธยมกมีวาระใหญ่ ๒ วาระ คือ

๑. อุทเทสวาร (วาระที่ว่าด้วยการยกประเด็นปัญหาขึ้นถาม)

๒. นิทเทสวาร (วาระที่ว่าด้วยการนำปัญหามาตอบ)

อุทเทสวารแบ่งออกเป็น ๓ วาระ คือ

๑. ปัณณัตติวารอุทเทส (การยกประเด็นปัญหาในวาระที่ว่าด้วยนามบัญญัติ หรือชื่อที่บัญญัติใช้ขึ้นถาม)

๒. ปวัตติวารอุทเทส (การยกประเด็นปัญหาในวาระที่ว่าด้วยประวัติหรือ ความเป็นไปแห่งขันธ์ ๕ ขึ้นถาม)

๓. ปริญญาวารอุทเทส (การยกประเด็นปัญหาในวาระที่ว่าด้วยปริญญาหรือ การกำหนดรู้สภาวะแห่งขันธ์ ๕ ขึ้นถาม)

ปัณณัตติวารอุทเทส ถามปัญหาระดับญาตปริญญา ปวัตติวารอุทเทส ถามปัญหาระดับตีรณปริญญา ปริญญาวารอุทเทส ถามปัญหาระดับปหานปริญญา

แต่ในที่นี้พระผู้มีพระภาคทรงแสดงไว้เฉพาะปัณณัตติวารอุทเทสเท่านั้น อีก ๒ อุทเทสทรงนำไปแสดงรวมไว้ในนิทเทสวาร เพื่อมิให้กล่าวซ้ำกันมากนัก เพราะทรง แสดงอุทเทสเต็มรูปไว้ให้เห็นเป็นตัวอย่างแล้วในมูลยมก

๑. ปัณณัตติวารอุทเทสแบ่งย่อยออกเป็น ๔ วาระ คือ

๑.๑ ปทโสธนวาร ๑.๒ ปทโสธนมูลจักกวาร

๑.๓ สุทธขันธวาร ๑.๔ สุทธขันธมูลจักกวาร

๑.๑ ปทโสธนวาร ได้แก่ วาระที่ว่าด้วยการนิยามคำที่เป็นชื่อองค์ธรรมของขันธยมก ประกอบด้วยอนุโลมนัยและปัจจนีกนัย ประโยคคำถามของแต่ละนัยมีบทเดียวซึ่งเป็นลักษณะเฉพาะของปัณณัตติวารทั้งฝ่ายอุทเทสและฝ่ายนิทเทส เช่น

อนุโลมนัย

อนุโลมปุจฉา ปฏิโลมปุจฉา

รูปํ รูปกฺขนฺโธ. รูปกฺขนฺโธ รูปํ.

รูปเป็นรูปขันธ์ใช่ไหม รูปขันธ์เป็นรูปใช่ไหม

เวทนา เวทนากฺขนฺโธ. เวทนากฺขนฺโธ เวทนา.

เวทนาเป็นเวทนาขันธ์ใช่ไหม เวทนาขันธ์เป็นเวทนาใช่ไหม

(อภิ.ย. ๓๘/๒/๑๖)

ปัจจนีกนัย

อนุโลมปุจฉา ปฏิโลมปุจฉา

น รูปं น รูปกฺขนฺโธ. น รูปกฺขนฺโธ น รูปं.

สภาวธรรมที่ไม่เป็นรูป สภาวธรรมที่ไม่เป็นรูปขันธ์

ไม่เป็นรูปขันธ์ใช่ไหม ไม่เป็นรูปใช่ไหม

น เวทนา น เวทนากฺขนฺโธ. น เวทนากฺขนฺโธ น เวทนา.

สภาวธรรมที่ไม่เป็นเวทนา สภาวธรรมที่ไม่เป็นเวทนาขันธ์

ไม่เป็นเวทนาขันธ์ใช่ไหม ไม่เป็นเวทนาใช่ไหม

(อภิ.ย. ๓๘/๓/๑๖)

๑.๒ ปทโสธนมูลจักกวาร ได้แก่ วาระที่ว่าด้วยการนิยามขันธ์แบบหมุนวนเป็นรอบ ๆ รอบละ ๔ ขันธ์ โดยฝ่ายอนุโลมปุจฉาถามซ้ำขันธ์ เดียว ๔ ครั้ง ฝ่ายปฏิโลมปุจฉาถามไล่ไปตามลำดับทั้ง ๔ ขันธ์ ๆ

ละครั้ง ใน ๑ รอบ เช่น

อนุโลมนัย

อนุโลมปุจฉา ปฏิโลมปุจฉา

รอบที่ ๑

รูปं รูปกฺขนฺโธ. ขนฺธา เวทนากฺขนฺโธ.

รูป เป็นรูปขันธ์ใช่ไหม ขันธ์ เป็นเวทนาขันธ์ใช่ไหม

รูปं รูปกฺขนฺโธ. ขนฺธา สากฺขนฺโธ.

รูป เป็นรูปขันธ์ใช่ไหม ขันธ์ เป็นสัญญาขันธ์ใช่ไหม

รูปं รูปกฺขนฺโธ. ขนฺธา สงฺขารกฺขนฺโธ.

รูป เป็นรูปขันธ์ใช่ไหม ขันธ์ เป็นสังขารขันธ์ใช่ไหม

รูปं รูปกฺขนฺโธ. ขนฺธา วิาณกฺขนฺโธ.

รูป เป็นรูปขันธ์ใช่ไหม ขันธ์ เป็นวิญญาณขันธ์ใช่ไหม

รอบที่ ๒

เวทนา เวทนากฺขนฺโธ. ขนฺธา รูปกฺขนฺโธ.

เวทนา เป็นเวทนาขันธ์ใช่ไหม ขันธ์ เป็นรูปขันธ์ใช่ไหม

เวทนา เวทนากฺขนฺโธ. ขนฺธา สากฺขนฺโธ.

เวทนา เป็นเวทนาขันธ์ใช่ไหม ขันธ์ เป็นสัญญาขันธ์ใช่ไหม

เวทนา เวทนากฺขนฺโธ. ขนฺธา สงฺขารกฺขนฺโธ.

เวทนา เป็นเวทนาขันธ์ใช่ไหม ขันธ์ เป็นสังขารขันธ์ใช่ไหม

เวทนา เวทนากฺขนฺโธ. ขนฺธา วิ ฺาณกฺขนฺโธ.

เวทนา เป็นเวทนาขันธ์ใช่ไหม ขันธ์ เป็นวิญญาณขันธ์ใช่ไหม

(อภิ.ย. ๓๘/๔-๕/๑๖-๑๗)

๑.๓ สุทธขันธวาร ได้แก่ วาระที่ว่าด้วยการนิยามขันธ์ล้วน ๆ ขอยกตัวอย่างเฉพาะอนุโลมนัย เช่น

อนุโลมนัย

อนุโลมปุจฉา ปฏิโลมปุจฉา

รอบที่ ๑

รูปํ ขนฺโธ. ขนฺธา รูปํ. รูป เป็นขันธ์ใช่ไหม ขันธ์เป็นรูปใช่ไหม

เวทนา ขนฺโธ. ขนฺธา เวทนา.

เวทนา เป็นขันธ์ใช่ไหม ขันธ์ เป็นเวทนาใช่ไหม

(อภิ.ย. ๓๘/๑๔/๑๘)

๑.๔ สุทธขันธมูลจักกวาร ได้แก่ วาระที่ว่าด้วยการนิยามขันธ์ล้วน ๆ แบบหมุนวนเป็นรอบ รอบละ ๔ ขันธ์ ขอยกตัวอย่างเฉพาะอนุโลมนัย เช่น

อนุโลมนัย

อนุโลมปุจฉา ปฏิโลมปุจฉา

รอบที่ ๑

รูปํ ขนฺโธ. ขนฺธา เวทนา.

รูป เป็นขันธ์ใช่ไหม ขันธ์ เป็นเวทนาใช่ไหม

รูปํ ขนฺโธ. ขนฺธา สฺา.

รูป เป็นขันธ์ใช่ไหม ขันธ์ เป็นสัญญาใช่ไหม

รูปํ ขนฺโธ. ขนฺธา สงฺขารา.

รูป เป็นขันธ์ใช่ไหม ขันธ์ เป็นสังขารใช่ไหม

รูปํ ขนฺโธ. ขนฺธา วิ ฺาณํ.

รูป เป็นขันธ์ใช่ไหม ขันธ์ เป็นวิญญาณใช่ไหม

(อภิ.ย. ๓๘/๑๖/๑๙)

รอบที่ ๒

เวทนา ขนฺโธ. ขนฺธา รูปํ.

เวทนา เป็นขันธ์ใช่ไหม ขันธ์ เป็นรูปใช่ไหม

เวทนา ขนฺโธ. ขนฺธา สฺา.

เวทนา เป็นขันธ์ใช่ไหม ขันธ์ เป็นสัญญาใช่ไหม

เวทนา ขนฺโธ. ขนฺธา สงฺขารา.

เวทนา เป็นขันธ์ใช่ไหม ขันธ์ เป็นสังขารใช่ไหม

เวทนา ขนฺโธ. ขนฺธา วิฺาณ.

เวทนา เป็นขันธ์ใช่ไหม ขันธ์ เป็นวิญญาณใช่ไหม

(อภิ.ย. ๓๘/๑๗/๑๙)

ส่วนนิทเทสวารก็แบ่งออกเป็น ๓ วาระ คือ

๑. ปัณณัตติวารนิทเทส (การนำปัญหาในวาระที่ว่าด้วยนามบัญญัติมาตอบ)

๒. ปวัตติวารนิทเทส (การนำปัญหาในวาระที่ว่าด้วยประวัติมาตอบ)

๓. ปริญญาวารนิทเทส (การนำปัญหาในวาระที่ว่าด้วยปริญญามาตอบ)

๑. ปัณณัตติวารนิทเทส

ปัณณัตติวารนิทเทสแบ่งย่อยออกเป็น ๔ วาระเช่นเดียวกับในอุทเทส แต่ได้เพิ่มคำตอบของแต่ละปัญหาเข้าไปเท่านั้น ขอยกตัวอย่างเฉพาะในอนุโลมนัยมา

แสดง ดังต่อไปนี้

๑.๑ ปทโสธนวาร

อนุโลมนัย

อนุโลมปุจฉา ปฏิโลมปุจฉา

รูปํ รูปกฺขนฺโธติ ? รูปกฺขนฺโธ รูปนฺติ ?

รูป เป็นรูปขันธ์ใช่ไหม รูปขันธ์ เป็นรูปใช่ไหม

วิสัชนา วิสัชนา

ปิยรูปํ สาตรูปํ รูปํ น รูปกฺขนฺโธ, อามนฺตา.

รูปกฺขนฺโธ รูปญฺเจว รูปกฺขนฺโธ จ. ใช่

ปิยรูป สาตรูป เป็นรูป แต่ไม่เป็นรูปขันธ์

รูปขันธ์เป็นรูปก็ใช่ เป็นรูปขันธ์ก็ใช่

(อภิ.ย. ๓๘/๒๖/๒๑)

๑.๒ ปทโสธนมูลจักกวาร

อนุโลมนัย

อนุโลมปุจฉา ปฏิโลมปุจฉา

รอบที่ ๑

รูปํ รูปกฺขนฺโธติ ? ขนฺธา เวทนากฺขนฺโธติ ?

รูป เป็นรูปขันธ์ใช่ไหม ขันธ์ เป็นเวทนาขันธ์ใช่ไหม

วิสัชนา วิสัชนา

อนุโลมปุจฉา ปฏิโลมปุจฉา

รูปํ รูปกฺขนฺโธติ ? ขนฺธา สากฺขนฺโธติ ?

รูป เป็นรูปขันธ์ใช่ไหม ขันธ์ เป็นสัญญาขันธ์ใช่ไหม

วิสัชนา วิสัชนา

(เหมือนข้างต้น) สากฺขนฺโธ ขนฺโธ เจว สากฺขนฺโธ จ, อวเสสา

ขนฺธา ขนฺธา น สากฺขนฺโธ.

สัญญาขันธ์ เป็นขันธ์ก็ใช่ เป็น สัญญาขันธ์ก็ใช่ ขันธ์ที่เหลือเป็นขันธ์ แต่ไม่เป็นสัญญาขันธ์

อนุโลมปุจฉา ปฏิโลมปุจฉา

รูปํ รูปกฺขนฺโธติ ? ขนฺธา สงฺขารกฺขนฺโธติ ?

รูป เป็นรูปขันธ์ใช่ไหม ขันธ์ เป็นสังขารขันธ์ใช่ไหม

วิสัชนา วิสัชนา

(เหมือนข้างต้น) สงฺขารกฺขนฺโธ ขนฺโธ เจว

สงฺขารกฺขนฺโธ จ, อวเสสา

ขนฺธา ขนฺธา น สงฺขารกฺขนฺโธ.

สังขารขันธ์ เป็นขันธ์ก็ใช่ เป็นสังขารขันธ์ก็ใช่ ขันธ์ที่เหลือ เป็นขันธ์ แต่ไม่เป็นสังขารขันธ์

อนุโลมปุจฉา ปฏิโลมปุจฉา

รูปํ รูปกฺขนฺโธติ ? ขนฺธา วิาณกฺขนฺโธติ ?

รูป เป็นรูปขันธ์ใช่ไหม ขันธ์ เป็นวิญญาณขันธ์ใช่ไหม

วิสัชนา วิสัชนา

(เหมือนข้างต้น) วิาณกฺขนฺโธ ขนฺโธ เจว วิาณกฺขนฺโธ จ. อวเสสา

ขนฺธา ขนฺธา น วิาณกฺขนฺโธ. วิญญาณขันธ์ เป็นขันธ์ก็ใช่ เป็นวิญญาณขันธ์ก็ใช่ ขันธ์ที่เหลือเป็นขันธ์ แต่ไม่เป็นวิญญาณขันธ์

(อภิ.ย. ๓๘/๒๘/๒๒-๒๓)

๑.๓ สุทธขันธวาร

อนุโลมนัย

อนุโลมปุจฉา ปฏิโลมปุจฉา

รูปํ รูปกฺขนฺโธติ ? ขนฺธา รูปกฺขนฺโธติ ? รูป เป็นขันธ์ใช่ไหม ขันธ์เป็นรูปขันธ์ใช่ไหม

วิสัชนา วิสัชนา

อามนฺตา. รูปกฺขนฺโธ ขนฺโธ เจว รูปกฺขนฺโธ

ใช่ จ, อวเสสา ขนฺธา ขนฺธา น รูปกฺขนฺโธ.

รูปขันธ์ เป็นขันธ์ก็ใช่ เป็นรูปขันธ์ ก็ใช่ ขันธ์ที่เหลือเป็นขันธ์ แต่ไม่ เป็นรูปขันธ์

(อภิ.ย. ๓๘/๓๘/๒๗)

๑.๔ สุทธขันธมูลจักกวาร

อนุโลมนัย

อนุโลมปุจฉา ปฏิโลมปุจฉา

รอบที่ ๑

รูป์ ขนฺโธติ ? ขนฺธา เวทนากฺขนฺโธติ ? รูป เป็นขันธ์ใช่ไหม ขันธ์ เป็นเวทนาขันธ์ใช่ไหม

วิสัชนา วิสัชนา

อามนฺตา. เวทนากฺขนฺโธ ขนฺโธ เจว

ใช่ เวทนากฺขนฺโธ จ, อวเสสา

ขนฺธา ขนฺธา น เวทนากฺขนฺโธ.

เวทนาขันธ์ เป็นขันธ์ก็ใช่ เป็นเวทนาขันธ์ก็ใช่ ขันธ์ที่เหลือ เป็นขันธ์ แต่ไม่เป็นเวทนาขันธ์

อนุโลมปุจฉา ปฏิโลมปุจฉา

รูป์ ขนฺโธติ ? ขนฺธา สฺากฺขนฺโธติ ?

รูป เป็นขันธ์ใช่ไหม ขันธ์ เป็นสัญญาขันธ์ใช่ไหม

วิสัชนา วิสัชนา

อามนฺตา. สฺากฺขนฺโธ ขนฺโธ เจว

ใช่ สฺากฺขนฺโธ จ, อวเสสา

ขนฺธา ขนฺธา น สฺากฺขนฺโธ.

สัญญาขันธ์ เป็นขันธ์ก็ใช่เป็นสัญญาขันธ์ก็ใช่ ขันธ์ที่เหลือ เป็นขันธ์ แต่ไม่เป็นสัญญาขันธ์ฯลฯ

(อภิ.ย. ๓๘/๔๐/๒๘)

๒. ปวัตติวารนิทเทส

ปวัตติวารนิทเทสแบ่งออกเป็น ๓ วาระ คือ

๒.๑ อุปปาทวาร ได้แก่ วาระที่ว่าด้วยการเกิด(แห่งขันธ์ ๕)

๒.๒ นิโรธวาร ได้แก่ วาระที่ว่าด้วยการดับ(แห่งขันธ์ ๕)

๒.๓ อุปปาทนิโรธวาร ได้แก่ วาระที่ว่าด้วยการเกิดและดับ(แห่งขันธ์ ๕)

ปวัตติวารนิทเทสทั้ง ๓ วาระแบ่งตามกาลเป็น ๖ วาระ คือ

๑. ปัจจุปปันนวาร (วาระที่ว่าด้วยขันธ์ในปัจจุบัน)

๒. อดีตวาร (วาระที่ว่าด้วยขันธ์ในอดีต)

๓. อนาคตวาร (วาระที่ว่าด้วยขันธ์ในอนาคต)

๔. ปัจจุปปันนาตีตวาร (วาระที่ว่าด้วยขันธ์ในปัจจุบันและอดีต)

๕. ปัจจุปปันนานาคตวาร (วาระที่ว่าด้วยขันธ์ในปัจจุบันและอนาคต)

๖. อตีตานาคตวาร (วาระที่ว่าด้วยขันธ์ในอดีตและอนาคต)

ปัจจุปปันนวารของอุปปาทวาร ว่าด้วยการเกิดของขันธ์ในปัจจุบัน ปัจจุป-ปันนวารของนิโรธวาร ว่าด้วยการดับของขันธ์ในปัจจุบัน และปัจจุปปันนวารของ อุปปาทนิโรธวาร ว่าด้วยการเกิดและการดับของขันธ์ในปัจจุบัน

อตีตวารของอุปปาทวาร ว่าด้วยการเกิดของขันธ์ในอดีต อตีตวารของนิโรธ-วาร ว่าด้วยการดับของขันธ์ในอดีต และอตีตวารของอุปปาทนิโรธวาร ว่าด้วยการเกิดและการดับของขันธ์ในอดีต

อนาคตวารของอุปปาทวาร ว่าด้วยการเกิดของขันธ์ในอนาคต อนาคตวารของนิโรธวาร ว่าด้วยการดับของขันธ์ในอนาคต และอนาคตวารของอุปปาทนิโรธวาร ว่าด้วยการเกิดและการดับของขันธ์ในอนาคต

ปัจจุปปันนาตีตวารของอุปปาทวาร ว่าด้วยการเกิดของขันธ์ในปัจจุบันและ อดีต ปัจจุปปันนาตีตวารของนิโรธวาร ว่าด้วยการดับของขันธ์ในปัจจุบันและอดีต และปัจจุปปันนาตีตวารของอุปปาทนิโรธวาร ว่าด้วยการเกิดและการดับของขันธ์ในปัจจุบันและอดีต

ปัจจุปปันนานาคตวารของอุปปาทวาร ว่าด้วยการเกิดของขันธ์ในปัจจุบันและอนาคต ปัจจุปปันนานาคตวารของนิโรธวาร ว่าด้วยการดับของขันธ์ในปัจจุบันและอนาคต และปัจจุปปันนานาคตวารของอุปปาทนิโรธวาร ว่าด้วยการเกิดและการดับของขันธ์ในปัจจุบันและอนาคต

อตีตานาคตวารของอุปปาทวาร ว่าด้วยการเกิดของขันธ์ในอดีตและอนาคต อตีตานาคตวารของนิโรธวาร ว่าด้วยการดับของขันธ์ในอดีตและอนาคต และอตีตา-นาคตวารของอุปปาทนิโรธวาร ว่าด้วยการเกิดและการดับของขันธ์ในอดีตและอนาคต

กาลของประโยคคำถามในปวัตติวารนิทเทส

ประโยคคำถามของปวัตติวารนิทเทส ทั้งฝ่ายอนุโลมปุจฉาและฝ่ายปฏิโลม- ปุจฉา แต่ละประโยคประกอบด้วยบท ๒ บท คือ บทหน้าหรือสันนิฏฐานบท และบทหลังหรือสังสยบทดังกล่าวมาแล้ว ทั้ง ๒ บทนี้ใช้กาลแตกต่างกันดังนี้

ประโยคคำถามทั้ง ๒ บทและคำตอบในปัจจุปปันนวารใช้ปัจจุบันกาล ประโยค คำถามทั้ง ๒ บทและคำตอบในอตีตวารใช้อดีตกาล และประโยคคำถามทั้ง ๒ บท และคำตอบในอนาคตวารใช้อนาคตกาล

ประโยคคำถามและคำตอบในวาระที่เหลืออีก ๓ วาระใช้กาลสับกัน ดังนี้

ในปัจจุปปันนาตีตวาร ประโยคคำถามในอนุโลมปุจฉา บทหน้าใช้ปัจจุบันกาล บทหลังใช้อดีตกาล ส่วนในปฏิโลมปุจฉา บทหน้าใช้อดีตกาล บทหลังใช้ปัจจุบันกาล ประโยคคำตอบใช้กาลตามกาลของบทหลังของประโยคคำถาม

ในปัจจุปปันนานาคตวาร ประโยคคำถามในอนุโลมปุจฉา บทหน้าใช้ปัจจุบัน-กาล บทหลังใช้อนาคตกาล ส่วนในปฏิโลมปุจฉา บทหน้าใช้อนาคตกาล บทหลัง ใช้ปัจจุบันกาล ประโยคคำตอบใช้กาลตามกาลของบทหลังในประโยคคำถาม

ในอตีตานาคตวาร ประโยคคำถามในอนุโลมปุจฉา บทหน้าใช้อดีตกาล บทหลังใช้อนาคตกาล ส่วนในปฏิโลมปุจฉา บทหน้าใช้อนาคตกาล บทหลังใช้อดีตกาล ประโยคคำตอบใช้กาลตามกาลของบทหลังในประโยคคำถาม

นอกจากนี้ แต่ละวาระต้องดำเนินไปตามนัย ๒ นัย คือ อนุโลมนัยและ

ปัจจนีกนัย แต่ละนัยยังแบ่งออกเป็น ๓ อย่าง คือ

๑. ปุคคลนัย (นัยที่ว่าด้วยบุคคล)

๒. โอกาสนัย (นัยที่ว่าด้วยโอกาสหรือภูมิ)

๓. ปุคคโลกาสนัย (นัยที่ว่าด้วยบุคคลและโอกาส)

ปุคคลนัย โอกาสนัย และปุคคโลกาสนัยของฝ่ายอนุโลมนัย เรียกว่า อนุ-

โลมบุคคล อนุโลมโอกาส และอนุโลมปุคคโลกาสของฝ่ายปัจจนีกนัย เรียกว่า ปัจจนีกบุคคล ปัจจนีกโอกาส และปัจจนีกปุคคโลกาส

เพื่อให้เข้าใจได้ดีขึ้นขอให้พิจารณาตัวอย่างต่อไปนี้ ขอยกมาแสดงเฉพาะของปัจจุปปันนวารในอุปปาทวารเท่านั้น นิโรธวารและอุปปาทนิโรธวารให้พิจารณาเปรียบ เทียบจากตัวอย่างเหล่านี้

๓. ปริญญาวารนิทเทส

ปริญญาวารนิทเทส แบ่งออกเป็น ๖ วาระ คือ

๑. ปัจจุปปันนวาร (วาระที่ว่าด้วยการกำหนดรู้ขันธ์ในปัจจุบัน)

๒. อตีตวาร (วาระที่ว่าด้วยการกำหนดรู้ขันธ์ในอดีต)

๓. อนาคตวาร (วาระที่ว่าด้วยการกำหนดรู้ขันธ์ในอนาคต)

๔. ปัจจุปปันนาตีตวาร (วาระที่ว่าด้วยการกำหนดรู้ขันธ์ในปัจจุบันและอดีต)

๕. ปัจจุปปันนานาคตวาร (วาระที่ว่าด้วยการกำหนดรู้ขันธ์ในปัจจุบันและอนาคต)

๖. อตีตานาคตวาร (วาระที่ว่าด้วยการกำหนดรู้ขันธ์ในอดีตและอนาคต)

แต่ละวาระประกอบด้วยอนุโลมนัยและปัจจนีกนัย แต่ละนัยแบ่งเป็น ๓ นัย

คือ ปุคคลนัย โอกาสนัย และปุคคโลกาสนัย เหมือนกับปวัตติวารนิทเทส แต่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงไว้แต่เฉพาะปุคคลนัย คืออนุโลมบุคคลและปัจจนีกบุคคลเท่านั้น ขอยกตัวอย่างเฉพาะในอตีตานาคตวารมาประกอบการพิจารณาดังนี้

รวมความว่า ในขันธยมก พระผู้มีพระภาคทรงแสดงขันธ์ ๕ ด้วยวิธีการยมก คือ อนุโลมปุจฉาและปฏิโลมปุจฉา ตามนัย ๒ นัย คือ อนุโลมนัยและปัจจนีกนัย และตามวาระ ๓ วาระ เพื่อให้เกิดปริญญา ๓ คือ การกำหนดรู้ขันธ์ ๓ ขั้น คือ

๑. ปัณณัตติวาร เพื่อให้เกิดญาตปริญญา

๒. ปวัตติวาร เพื่อให้เกิดตีรณปริญญา

๓. ปริญญาวาร เพื่อให้เกิดปหานปริญญา

ข้อสังเกต

ในปวัตติวารนิทเทส พระผู้มีพระภาคทรงแสดงการเกิด การดับ ตลอดจนการเกิดและการดับสลับกันของขันธ์แห่งสัตว์ในภูมิต่าง ๆ โดยละเอียดทั้งที่เป็นปัจจุบัน เป็นอดีต เป็นอนาคต และผสมกันระหว่างปัจจุบันกับอดีต ปัจจุบันกับอนาคต และอดีตกับอนาคต ทั้งนี้เพื่อแยกแยะให้เห็นความแตกต่างกัน ผู้ต้องการศึกษา

ขันธยมกให้เข้าใจดี ต้องมีความรู้พื้นฐานเกี่ยวกับภูมิต่าง ๆ ว่าในภูมิใดมีขันธ์อะไรบ้างที่เกิดได้ เช่น ในอสัญญสัตตภูมิ พวกอสัญญีสัตว์มีขันธ์อะไรได้บ้าง ในอรูปภูมิ พวกอรูปพรหมมีขันธ์อะไรได้บ้าง ต่างกับผู้ที่เกิดในปัญจโวการภูมิอย่างไร

อสัญญสัตตภูมิ คือ ภูมิของอสัญญีสัตว์ ซึ่งแปลว่า “สัตว์ผู้ไม่มีสัญญา? ไม่มีเวทนา เพราะมีขันธ์เดียวคือรูปขันธ์ จึงเรียกสัตว์พวกนี้ว่า เอกโวการะ และ เรียกภูมิของสัตว์พวกนี้ว่า เอกโวการภูมิ

อรูปภูมิ คือ ภูมิของผู้ได้อรูปฌาน ๔ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า อรูปพรหม (พรหม ไม่มีรูปขันธ์)

รูปภูมิ คือ ภูมิของผู้ได้รูปฌาน ๔ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า รูปพรหม (พรหม มีรูปขันธ์)

กามภูมิ คือ ภูมิของสัตว์ผู้ท่องเที่ยวอยู่ในกามาวจร ได้แก่ มนุษย์ เทวดา ๖ ชั้น และพวกสัตว์ในอบายภูมิ ๔ (นรก เปรต อสุรกาย และสัตว์ดิรัจฉาน) พวกนี้มี ๕ ขันธ์ จึงเรียกว่า ปัญจโวการะ และเรียกภูมิของสัตว์เหล่านี้ว่า ปัญจโวการภูมิ

๓. อายตนยมก

๓.๑ ความหมายของอายตนะ

คำว่า อายตนะ แปลว่า ที่ต่อ, เครื่องติดต่อ, แดนต่อความรู้, เครื่องรู้และสิ่งรู้ มี ๑๒ อย่าง แบ่งเป็นอายตนะภายใน ๖ อย่าง อายตนะภายนอก ๖ อย่าง

อายตนะภายใน ๖ อย่าง คือ

๑. จักขายตนะ (อายตนะคือตา)

๒. โสตายตนะ (อายตนะคือหู)

๓. ฆานายตนะ (อายตนะคือจมูก)

๔. ชิวหายตนะ (อายตนะคือลิ้น)

๕. กายายตนะ (อายตนะคือกาย)

๖. มนายตนะ (อายตนะคือใจ)

อายตนะภายนอก ๖ อย่าง คือ

๑. รูปายตนะ (อายตนะคือรูป)

๒. สัททายตนะ (อายตนะคือเสียง)

๓. คันธายตนะ (อายตนะคือกลิ่น)

๔. รสายตนะ (อายตนะคือรส)

๕. โผฏฐัพพายตนะ (อายตนะคือโผฏฐัพพะ)

๖. ธัมมายตนะ (อายตนะคือธรรมารมณ์)

ที่แปลอายตนะว่า ที่ต่อ, เครื่องติดต่อ, แดนต่อความรู้ หมายถึงอายตนะภายใน ๖ เป็นที่ต่อ เป็นเครื่องติดต่อ หรือเป็นแดนต่อความรู้กับอายตนะภายนอก ๖ เป็น

คู่ ๆ ดังนี้

	อายตนะภายใน		อายตนะภายนอก
๑.	จักขายตนะ	คู่กับ	รูปายตนะ
๒.	โสตายตนะ	คู่กับ	สัททายตนะ
๓.	ฆานายตนะ	คู่กับ	คันธายตนะ
๔.	ชิวหายตนะ	คู่กับ	รสายตนะ
๕.	กายายตนะ	คู่กับ	โผฏฐัพพายตนะ
๖.	มนายตนะ	คู่กับ	ธัมมายตนะ

ที่แปลอายตนะว่า เครื่องรู้และสิ่งรู้ หมายความว่า อายตนะภายในเป็นเครื่องรู้ ส่วนอายตนะภายนอกเป็นสิ่งรู้ เป็นคู่ ๆ ดังกล่าวข้างต้น เช่น จักขายตนะเป็นเครื่องรู้ รูปายตนะเป็นสิ่งรู้ โสตายตนะเป็นเครื่องรู้ สัททายตนะเป็นสิ่งรู้

๓.๒ องค์ธรรมที่เป็นเนื้อหาของอายตนยมก

อายตนยมก ว่าด้วยอายตนะ ๑๒ อย่างดังกล่าวข้างต้น แต่นับเรียงลำดับดังนี้

๑.	จักขายตนะ	๒.	โสตายตนะ
๓.	ฆานายตนะ	๔.	ชิวหายตนะ
๕.	กายายตนะ	๖.	รูปายตนะ
๗.	สัททายตนะ	๘.	คันธายตนะ
๙.	รสายตนะ	๑๐.	โผฏฐัพพายตนะ
๑๑.	มนายตนะ	๑๒.	ธัมมายตนะ

๓.๓ วัตถุประสงค์ของอายตนยมก

วัตถุประสงค์ที่ทรงแสดงอายตนยมก มี ๓ ประการ คือ

๑. เพื่อให้เกิดญาตปริญญา คือ การกำหนดรู้ขั้นรู้จักอายตนะ ๑๒ อย่าง ตามสภาวลักษณะ เช่น กำหนดรู้ว่า นี้คือจักขายตนะ นี้คือโสตายตนะ

๒. เพื่อให้เกิดตีรณปริญญา คือ การกำหนดรู้ขั้นพิจารณาอายตนะ ๑๒ อย่าง ตามสภาวะที่เป็นจริง เช่น พิจารณาเห็นความแตกต่างของอายตนะของสัตว์ในภูมิหนึ่งกับสัตว์ในอีกภูมิหนึ่ง

๓. เพื่อให้เกิดปหานปริญญา คือ การกำหนดรู้ขั้นละ เช่น ละนิจจสัญญา (ความเข้าใจผิดว่าอายตนะเที่ยง) ละอัตตานุทิฏฐิ (การถือว่ามีอัตตาถาวร) เป็นต้น

เพื่อให้บรรลุผลตามวัตถุประสงค์เหล่านี้ พระผู้มีพระภาคจึงทรงแสดงอายตนะ ๑๒ อย่าง ด้วยวิธีการยมกตามนัยและวาระอย่างเดียวกับขันธยมก

๓.๔ นยะหรือนัยของอายตนยมก

อายตนยมกมีนยะหรือนัย ๒ อย่าง คือ (๑) อนุโลมนัย (๒) ปัจจนีกนัย มีความหมายเหมือนในขันธยมกทุกประการ ต่างแต่เนื้อหา คือ เปลี่ยนจากขันธ์ ๕ เป็นอายตนะเท่านั้น

๓.๕ วาระของอายตนยมก

อายตนยมกมีวาระใหญ่ ๒ วาระ คือ อุทเทสวารและนิทเทสวาร แต่ละวาระแบ่งย่อยเป็น ๓ วาระ คือ (๑) ปัณณัตติวาร (๒) ปวัตติวาร (๓) ปริญญาวาร เช่นเดียวกับขันธยมกต่างแต่เนื้อหาที่เป็นเรื่องอายตนะ ๑๒ เท่านั้น

ข้อที่ควรศึกษาก่อนอ่านปวัตติวารนิทเทส

๑. ในส่วนของโอกาสนัยหรือนัยที่ว่าด้วยภูมิต่าง ๆ ทรงจำแนกอายตนะทั้งอายตนะภายในและอายตนะภายนอกไปตามอำนาจของภูมิที่อายตนะนั้น ๆ สามารถ เกิดได้ เช่น

ในอรูปภูมิ ๔ ชั้น (ภูมิของผู้ได้อรูปฌาน ๔) อายตนะที่สามารถเกิดได้มี ๒ อย่างเท่านั้น คือ มนายตนะและธัมมายตนะ

ในอสัญญสัตตภูมิ (ภูมิของอสัญญีสัตว์ ผู้ไม่มีสัญญา ไม่มีจิต มีแต่รูป เรียก อีกอย่างหนึ่งว่า เอกโวการะ เพราะมีขันธ์เดียว คือ รูปขันธ์) อายตนะที่สามารถเกิดได้มี ๒ อย่างเท่านั้น คือ รูปายตนะและธัมมายตนะ

ในรูปภูมิ ๔ ชั้น อายตนะที่สามารถเกิดได้มี ๖ อย่าง คือ (๑) จักขายตนะ (๒) โสตายตนะ (๓) ฆานายตนะ (๔) รูปายตนะ (๕) มนายตนะ (๖) ธัมมายตนะ

ในกามภูมิ ๑๑ ชั้น (เทวโลก ๖ ชั้น มนุษยโลก อบายภูมิ ๔ ชั้น หรือเรียก อีกอย่างหนึ่งว่า ปัญจโวการภูมิ คือ ภูมิของสัตว์ที่มีขันธ์ทั้ง ๕ ขันธ์) มีอายตนะ

ทั้ง ๑๒ อย่างสามารถเกิดได้

ขอให้สังเกตว่า ถ้าในภูมิใดไม่มีอายตนะใด ๆ เกิดได้เลย ถือว่าเป็นการปฏิเสธคำถามที่เกี่ยวกับการเกิดและการดับของอายตนะในภูมินั้น ฉะนั้น เมื่อถึงวาระของภูมินั้น ให้ตัดอายตนะที่เกิดไม่ได้ในภูมินั้นออกไปได้เลย เช่น คันธายตนะเกิดไม่ได้ในรูปาวจรภูมิ ก็ไม่ต้องตั้งคำถามว่า คันธายตนะกำลังเกิด กำลังดับหรือเคยเกิด เคยดับ หรือจักเกิด จักดับ ใช่ไหม

๒. ในส่วนปุคคลนัย ทรงจำแนกความเป็นไปของอายตนะต่าง ๆ ไปตาม ลักษณะนิสัยสันดานของสัตว์ในแต่ละภูมิ แต่เนื่องจากสัตว์ทุกประเภทเคยมีอายตนะ ทั้ง ๑๒ อย่างมาแล้วฉะนั้น เมื่อถึงอตีตวารของอนุโลมบุคคล ทรงให้คำตอบไว้ อย่างเดียว คือ อามันตา (ใช่) เช่น

ยสฺส จกฺขายตนํ อุปฺปชฺชิตฺถ ตสฺส โสตายตนํ อุปฺปชฺชิตฺถาติ ?

อามนฺตา. (อภิ.ย. ๓๘/๓๘/๙๕)

อนุโลมปุจฉา : จักขายตนะของบุคคลใดเคยเกิด โสตายตนะของบุคคลนั้นก็เคยเกิดใช่ไหม

วิสัชนา : ใช่

แต่ถ้าเป็นปัจจนีกบุคคล ทรงให้คำตอบว่า นัตถิ (ไม่มี) ไว้อย่างเดียว เช่น

ยสฺส จกฺขายตนํ นุปฺปชฺชิตฺถ ตสฺส โสตายตนํ นุปฺปชฺชิตฺถาติ ?

นตฺถิ. (อภิ.ย. ๓๘/๔๕/๙๘)

อนุโลมปุจฉา : จักขายตนะของบุคคลใดไม่เคยเกิด โสตายตนะของบุคคลนั้นก็ไม่เคยเกิดมีไหม

วิสัชนา : ไม่มี

ปัจฉิมภวิกบุคคล (บุคคลผู้เกิดภพสุดท้าย คือ พระอรหันต์) จะไม่เกิดในภูมิใด ๆ อีกแล้ว จึงไม่มีอายตนะใด ๆ ในอนาคต ฉะนั้น เมื่อถึงอนาคตวาร จะไม่กล่าวถึงบุคคลประเภทนี้ แต่ปัจฉิมภวิกบุคคลที่กำลังถือกำเนิดอยู่ก็ยังมีอายตนะต่าง ๆ อยู่และจะดับไปในอนาคต

พระอริยบุคคลในชั้นอรูปภูมิ ไม่มีอายตนะ ๑๐ อย่าง นอกจากมนายตนะ และธัมมายตนะ ฉะนั้น อายตนะ ๑๐ อย่างนี้จักไม่เกิดแก่ท่านเหล่านี้ในอนาคต

พระอริยบุคคลในรูปภูมิ ไม่มีอายตนะ ๖ อย่าง คือ (๑) ฆานายตนะ (๒) ชิวหายตนะ (๓) กายายตนะ (๔) คันธายตนะ (๕) รสายตนะ (๖) โผฏฐัพพายตนะ ฉะนั้น อายตนะ ๖ อย่างนี้จักไม่เกิดขึ้นแก่ท่านเหล่านี้ในอนาคต

ส่วนบุคคลจะถือกำเนิดในรูปภูมิและอรูปภูมิแล้วนิพพานในภูมินั้นแน่นอน ความเป็นไป(เกิด-ดับ)ของอายตนะในอนาคตของบุคคลนั้น ต้องเป็นไปตามอำนาจ ของภูมิทั้ง ๒ ภูมินี้

ข้อที่ควรสังเกตอีกประการหนึ่งในส่วนของปุคคลนัย คือ ถ้าทรงใช้บทกริยาว่า อุปฺปชฺชติ ให้ถือว่าหมายถึงอุปปาทขณะ (ขณะเกิดขึ้น) ของปฏิสนธิจิตเท่านั้นที่เป็น ขอบเขตของบุคคล ถ้าทรงใช้บทกริยาว่า นิรุชฺฌติ ให้ถือว่าหมายถึงเฉพาะภังคขณะ (ขณะดับไป) ของจุติจิตเท่านั้น และควรทราบว่าในคัมภีร์ยมกไม่มีฐิติขณะ (ขณะดำรง อยู่) มูลฎีกาจารย์ให้เหตุผลไว้ว่า ในปรมัตถธรรม ไม่มีฐิติขณะ (อภิ. อนุฎีกา ๒๐/๓๒)

๓. ผู้มีอายตนะไม่ครบ หมายถึงการไม่เกิดขึ้นในเวลาที่ควรจะเกิด ความพร่องแห่งอายตนะนั้น จะมีได้ก็แต่ในกามภูมิเท่านั้น ซึ่งในการนี้จะต้องแยกบุคคลออกเป็น ๔ กำเนิดก่อนแล้วจึงค่อยพิจารณาตามที่เป็นไปได้ เช่น บุคคลที่เป็น

โอปปาติกะ (ผู้ถือกำเนิดผุดขึ้น) ในกามภูมิ บางจำพวก บางครั้งขาดจักขายตนะและ โสตายตนะ (ตาบอด หูหนวก) ก็มี แต่ไม่ว่าในขณะใด ๆ ความพร่องของฆานายตนะ ชิวหายตนะ และกายายตนะย่อมไม่มีในกามภูมิของโอปปาติกะเหล่านั้น

ส่วนคัพภเสยยกบุคคล (ผู้ถือกำเนิดในครรภ์) สังเสทชบุคคล (ผู้ถือกำเนิดโดย อาศัยที่ชื้นแฉะ) บางคนอาจขาดจักขายตนะ โสตายตนะ และฆานายตนะได้ แต่จะขาดชิวหายตนะและกายายตนะไม่ได้

นอกจากนี้ คัพภเสยยกบุคคลบางคนในขณะที่กำลังเกิด อายตนะ ๔ อย่าง

คือ จักขุ โสตะ ฆานะ และชิวหา อาจจะยังไม่เกิด แต่จะปรากฏก็ต่อเมื่อเกิดไปแล้ว ประมาณ ๑๑ สัปดาห์

ดังนั้น เมื่อเข้าใจความเป็นไปของอายตนะทั้งหลายแล้ว จะทำให้สามารถเข้าใจภาพรวมของอายตนยมกได้โดยไม่ยากเลย ยิ่งถ้ารู้ละเอียดลงไปว่า อายตนะไหน เกิดได้-เกิดไม่ได้ อายตนะไหน พร่องได้-พร่องไม่ได้ อายตนะไหน เกิดได้ในเวลาไหน ก็ยิ่งทำให้เกิดความกระจ่างในอายตนยมกมากขึ้นไปอย่างแน่นอน

อนึ่ง เฉพาะสัททายตนะ ถึงแม้ว่าจะทรงนำมาแสดงเกริ่นไว้ในปัณณัตติวารแล้ว แต่ก็มิได้ทรงแสดงต่อในปวัตติวารเลย เพราะเหตุว่าปวัตติวารนั้นเป็นวาระที่ทรงแสดงโดยอาศัยปฏิสนธิขณะและจุติขณะเท่านั้น และในขณะทั้งสองนี้ไม่มีสัททรูปปรากฏอยู่ ดังนั้นจึงไม่ทรงแสดงสัททายตนะไว้ในปวัตติวาร

๔. ในอายตนยมก มีความเกี่ยวข้องกับกำเนิด ๔ คือ ชลาพุชะหรือคัพภ-เสยยกะ (ผู้ถือกำเนิดในครรภ์) เช่น มนุษย์ กำเนิดอัณฑชะ (ผู้ถือกำเนิดในฟองไข่) เช่น นก กำเนิดสังเสทชะ (ผู้ถือกำเนิดโดยอาศัยที่ชื้นแฉะ) เช่น หนอน กำเนิดโอปปาติกะ (ผู้ถือกำเนิดผุดเกิดเป็นผู้ใหญ่ทันที) เช่น เทวดา

ผู้สามารถถือปฏิสนธิในกำเนิดเหล่านี้ได้ครบทุกกำเนิด ได้แก่ ภุมมัฏฐเทวดา มนุษย์ สัตว์ดิรัจฉาน และจำพวกเปรตต่าง ๆ (เว้นนิชฌามตัณหิกเปรต)

ส่วนเทวดาทั้งหลายที่เหลือจากภุมมัฏฐเทวดาก็ดี พรหมทั้งหลายก็ดี นิชฌามตัณหิกเปรตก็ดี สัตว์นรกก็ดี ย่อมถือปฏิสนธิเป็นโอปปาติกะอย่างเดียว แต่โอปปาติกบุคคลผู้มีการอุบัติในกามสุคติภูมิ ย่อมมีอายตนะครบถ้วนทุกประการ มนุษย์ต้นกัปขาดภาวรูป สังเสทชบุคคลอาจขาดจักขายตนะ โสตายตนะ และ

ฆานายตนะได้บ้าง โอปปาติกะที่บังเกิดในทุคติภูมิ มีฆานายตนะแน่นอน แต่อาจขาดภาวรูปได้บ้าง สังเสทชบุคคลผู้ถือกำเนิดในทุคติภูมิ อาจขาดอายตนะ ๓ อย่าง คือ จักขายตนะ โสตายตนะ ฆานายตนะ และภาวรูปก็ได้

๔. ธาตุยมก

๔.๑ ความหมายของธาตุ

คำว่า ธาตุ แปลว่า สิ่งที่ทรงสภาวะของตัวเองไว้ได้ตามอำนาจแห่งเหตุปัจจัย หมายความว่า ธาตุมีลักษณะเฉพาะของตน ทำหน้าที่ของตน ดำรงอยู่ตามสภาพของตน ไม่เปลี่ยนไปจากสภาพของตน ไม่ไหลไปตามอำนาจของสิ่งอื่น ไม่ขึ้นอยู่กับอาณัติของสิ่งอื่น แต่จะเกิดขึ้นและไหลไปตามอำนาจแห่งเหตุปัจจัยของตัว

เอง คือเมื่อมีเหตุปัจจัยของตัวเองพร้อมให้เกิดมันก็เกิด

ธาตุมี ๒ ประเภท คือ อัชฌัตติกธาตุ (ธาตุภายใน) และพหิทธธาตุ (ธาตุ ภายนอก)

อัชฌัตติกธาตุมี ๘ กลุ่ม คือ

๑. ปฐวี (ธาตุดิน) ๒. อาโป (ธาตุน้ำ)

๓. เตโช (ธาตุไฟ) ๔. วาโย (ธาตุลม)

๕. วัณโณ (สี) ๖. คันโธ (กลิ่น)

๗. รโส (รส) ๘. โอชา (โอชะ)

กลุ่มธาตุ ๘ อย่างนี้ท่านเรียกว่า อัฏฐกกลาป (อัฏฐก = ๘ + กลาป = กลุ่มธาตุ)

พหิทธธาตุ มี ๔ กลุ่ม คือ

๑. กลุ่มปฐวีธาตุ ได้แก่ แผ่นดิน ป่าไม้ ภูเขา เป็นต้น

๒. กลุ่มอาโปธาตุ ได้แก่ แม่น้ำ มหาสมุทร เป็นต้น

๓. กลุ่มเตโชธาตุ ได้แก่ ไฟต่าง ๆ และดวงอาทิตย์ เป็นต้น

๔. กลุ่มวาโยธาตุ ได้แก่ ลมชนิดต่าง ๆ เช่น ลมมรสุม เป็นต้น

ในพหิทธธาตุทั้ง ๔ กลุ่มนี้ ประกอบด้วยกลุ่มธาตุย่อย ๆ ๘ กลุ่มที่เรียกกันว่า อัฏฐกกลาป กลุ่มธาตุ ๘ นี้มีลักษณะเหมือนกับที่ได้กล่าวแล้ว

ตามที่กล่าวมานี้ จะเห็นว่า สิ่งที่เราเห็นกันอยู่ในโลกนี้จริง ๆ ล้วนเป็นธาตุทั้งนั้น สิ่งอื่นนอกจากธาตุไม่มีเลย เพียงแต่เรามีตัณหา อุปาทาน และทิฏฐิเข้าไป ยึดติดกลุ่มธาตุเหล่านี้ว่าเป็นสัตว์ เป็นบุคคล เป็นน้ำ เป็นภูเขา แต่ความเป็นจริง

แล้ว สิ่งที่เราเรียกว่าสัตว์ บุคคลนั้นไม่มี มีแต่เพียงสภาวะอันเป็นธาตุทั้งนั้น ดังนั้น สิ่งที่เราหลงยึดถืออยู่ เช่น ตัวเรา ตัวเขา คนนั้น คนนี้ สิ่งนั้น สิ่งนี้ จึงเป็นเพียงบัญญัติ ที่มนุษย์สมมติขึ้น เพื่อใช้เรียก เพื่อให้สื่อความหมายได้สะดวก เมื่อมนุษย์ถูกตัณหา อุปาทาน และทิฏฐิเข้าครอบงำ จึงเกิดความสำคัญผิดคิดว่า บัญญัติเป็นสภาวธรรมที่แท้จริง ซึ่งเป็นเพียงความสำคัญผิดเท่านั้น เพราะลักษณะของธาตุโดยทั่ว ๆ ไป ก็ได้แก่ นิสสัตตะ ไม่ใช่สัตว์ นิชชีวะ ไม่ใช่สิ่งมีชีวิต

๔.๒ องค์ธรรมที่เป็นเนื้อหาของธาตุยมก

องค์ธรรมที่เป็นเนื้อหาของธาตุยมกซึ่งปรากฏอยู่ในปัณณัตติวารอุทเทสมี ๑๘ อย่าง คือ

๑. จักขุธาตุ (ธาตุคือจักขุ = ตา)

๒. โสตธาตุ (ธาตุคือโสตะ = หู)

๓. ฆานธาตุ (ธาตุคือฆานะ = จมูก)

๔. ชิวหาธาตุ (ธาตุคือชิวหา = ลิ้น)

๕. กายธาตุ (ธาตุคือกาย)

๖. รูปธาตุ (ธาตุคือรูป)

๗. สัททธาตุ (ธาตุคือสัททะ = เสียง)

๘. คันธธาตุ (ธาตุคือคันธะ = กลิ่น)

๙. รสธาตุ (ธาตุคือรส)

๑๐. โผฏฐัพพธาตุ (ธาตุคือโผฏฐัพพะ = สัมผัส)

๑๑. จักขุวิญญาณธาตุ (ธาตุคือจักขุวิญญาณ = ความรู้อารมณ์ทางตา คือ เห็น)

๑๒. โสตวิญญาณธาตุ (ธาตุคือโสตวิญญาณ = ความรู้อารมณ์ทางหู คือ ได้ยิน)

๑๓. ฆานวิญญาณธาตุ (ธาตุคือฆานวิญญาณ = ความรู้อารมณ์ทางจมูก คือ ได้กลิ่น)

๑๔. ชิวหาวิญญาณธาตุ (ธาตุคือชิวหาวิญญาณ = ความรู้อารมณ์ทางลิ้น คือ รู้รส)

๑๕. กายวิญญาณธาตุ (ธาตุคือกายวิญญาณ = ความรู้อารมณ์ทางกาย คือ รู้สัมผัส)

๑๖. มโนธาตุ (ธาตุคือมนะ = ใจ)

๑๗. มโนวิญญาณธาตุ (ธาตุคือมโนวิญญาณ = ความรู้อารมณ์ทางใจ คือ รู้เรื่องในใจ)

๑๘. ธัมมธาตุ (ธาตุคือธรรม = ธรรมารมณ์ คือ สิ่งที่ใจคิด)

ธาตุทั้ง ๑๘ ที่กล่าวมานี้ มีทั้งธาตุที่เป็นนามธรรม ธาตุที่เป็นรูปธรรม และธาตุที่เป็นทั้งนามธรรมและรูปธรรม มีธาตุตัวผู้ และธาตุตัวเมีย เช่น ธาตุที่เป็นรูปธรรมตั้งแต่จักขุธาตุถึงกายธาตุ เป็นธาตุตัวเมีย ตั้งแต่รูปธาตุถึงโผฏฐัพพธาตุ เป็นธาตุตัวผู้ ธัมมธาตุเป็นทั้งธาตุตัวผู้และธาตุตัวเมีย เหตุที่เรียกว่า ธาตุตัวผู้และ ธาตุตัวเมียนั้น ก็เพราะธาตุทั้ง ๒ ประเภทนี้มีลักษณะการทำหน้าที่ต่างกัน คือ ธาตุที่เป็นฝ่ายรับการสัมผัส ทำหน้าที่ให้กำเนิดแก่ธาตุที่เป็นลูก เรียกว่า ธาตุตัวเมีย ส่วนธาตุที่เป็นฝ่ายทำการสัมผัส เรียกว่า ธาตุตัวผู้ ธาตุที่เกิดเพราะธาตุทั้ง ๒

นั้น เรียกว่า ธาตุลูก ซึ่งได้แก่ วิญญาณธาตุ ๕ มีจักขุวิญญาณธาตุ เป็นต้น เกี่ยว กับความสัมพันธ์กันของธาตุตามที่กล่าวมานี้ ได้ยึดตามพุทธพจน์ที่ว่า จกฺขุ ฺจาวุโส ปฏิจฺจ รูเป จ อุปฺปชฺชติ จกฺขุวิ ฺาณ. = ท่านทั้งหลาย จักขุวิญญาณเกิดขึ้นเพราะอาศัยจักขุและรูป (ม.มู. ๑๒/๒๐๔/๑๗๒)

อนึ่ง เกี่ยวกับสัททธาตุในธาตุยมกนี้ พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้เฉพาะใน ปัณณัตติวารอย่างเดียวเท่านั้น แต่ในปวัตติวารมิได้ทรงแสดงไว้ เหตุผลที่มิได้ทรงนำมาแสดงนั้นได้กล่าวไว้แล้วในวาระ

ของอายตนยมก และนอกจากสัททธาตุแล้ว ยังมีปัญจวิญญาณธาตุอีก ๕ ธาตุและมโนธาตุอีก ๑ ธาตุ ที่มิได้ทรงนำมาแสดงในปวัตติวาร ทั้งนี้เป็นเพราะว่า ธาตุทั้ง ๖ นี้ไม่มีปรากฏในปฏิสนธิขณะและจุติขณะ

ซึ่งเป็นขณะที่มุ่งหมายในขันธยมก อายตนยมก และธาตุยมก แต่จะมีปรากฏเฉพาะ ในปวัตติวารซึ่งเป็นกาลหรือขณะที่มิได้มุ่งหมายในยมกทั้ง ๓ นี้ และที่ควรจำก็คือระหว่างอายตนยมกกับธาตุยมกมีวิธีการแสดงและการนับองค์ธรรมเหมือนกัน ซึ่งถ้าเรามีความเข้าใจในอายตนยมกแล้ว ก็เท่ากับว่าเราเข้าใจธาตุยมกแล้วนั่นเอง

๔.๓ วัตถุประสงค์ของธาตุยมก

วัตถุประสงค์ที่ทรงแสดงธาตุยมก ก็มี ๓ อย่างคล้ายกับของขันธยมกและ อายตนยมก ต่างแต่องค์ธรรมดังนี้

๑. เพื่อให้เกิดญาตปริญญา คือ การกำหนดรู้ขั้นรู้จักธาตุ ๑๘ ตามสภาว-ลักษณะว่านี้ชื่อจักขุธาตุ นี้ชื่อโสตธาตุ ธาตุกับจักขุ จักขุกับธาตุ ต่างกันหรือเป็นอย่างเดียวกันหรือเหมือนกันเป็นต้น

๒. เพื่อให้เกิดตีรณปริญญา คือ การกำหนดรู้ขั้นพิจารณาธาตุ ๑๘ ตามสภาวะที่เป็นจริง เช่น พิจารณาเห็นอนิจจลักษณะของธาตุ ๑๘ ตามความเป็นจริง พิจารณาแยกแยะธาตุของสัตว์ในภูมิต่าง ๆ

๓. เพื่อให้เกิดปหานปริญญา คือ การกำหนดรู้ขั้นละความยึดมั่นถือมั่นในธาตุว่าเป็นตัวตน บุคคล เรา เขา

เพื่อให้บรรลุผลตามวัตถุประสงค์เหล่านี้ พระผู้มีพระภาคจึงทรงแสดงธาตุ ๑๘ ด้วยวิธีการยมก ตามนยะและวาระเหมือนของขันธยมกและอายตนยมก

๔.๔ นยะหรือนัยของธาตุยมก

นยะหรือนัยของธาตุยมกก็มี ๒ อย่าง คือ อนุโลมนัยและปัจจนีกนัยเหมือน ของขันธยมกและอายตนยมก จึงทรงแสดงไว้โดยย่อ โดยเฉพาะในปวัตติวารนิทเทส มิได้ทรงแสดงฝ่ายปัจจนีกนัยไว้เลย แม้ฝ่ายอนุโลมนัยก็ทรงแสดงไว้แต่อนุโลมบุคคล เท่านั้น ผู้ศึกษาเมื่อเข้าใจขันธยมกและอายตนยมกดีแล้วก็สามารถนำมาขยายส่วนที่ย่อของธาตุยมกให้เต็มตามรูปแบบได้เอง

๔.๕ วาระของธาตุยมก

วาระของธาตุยมกก็แบ่งเป็นอุทเทสวารและนิทเทสวาร และแบ่งย่อยเป็น ๓ วาระ คือ ปัณณัตติวาร ปวัตติวาร และปริญญาวาร เหมือนกับขันธยมกและ อายตนยมก แต่ในธาตุยมกนี้โดยเฉพาะปวัตติวารนิทเทสและปริญญาวารนิทเทส ทรงแสดงโดยย่อที่สุด ทั้งนี้ เพราะองค์ธรรมคือธาตุ ๑๘ กับอายตนะ ๑๒ ของ อายตนยมกไม่ต่างกันมากนัก ผู้ศึกษาองค์ธรรมของยมกทั้งสองเปรียบเทียบกันแล้วนำมาตั้งคำถามและหาคำตอบโดยพิสดารได้เอง

๕. สัจจยมก

๕.๑ ความหมายของสัจจะ

คำว่า สัจจะ แปลว่า ความจริง มี ๒ อย่าง คือ

๑. สมมติสัจจะ ได้แก่ ความจริงโดยสมมติ เช่น คนนั้นคนนี้ สัตว์ชนิดนั้น ชนิดนี้ พืชชนิดนั้นชนิดนี้ สิ่งนั้นสิ่งนี้ ที่สมมติชื่อให้ก็เพื่อใช้เรียกขานกันในชีวิตประจำวันเท่านั้น

๒. ปรมัตถสัจจะ ได้แก่ ความจริงโดยปรมัตถ์ เป็นความจริงแท้ หรือ

ความจริงขั้นสูงสุด เช่น อริยสัจ ๔ ประการคือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค

นอกจากนี้ สัจจะยังหมายถึง ความจริงใจ คือ ซื่อสัตย์ จริงวาจา คือ พูดจริง และจริงการ คือ ทำจริง ที่ปรากฏในฆราวาสธรรมข้อ ๑ อธิษฐานธรรมข้อ ๒ เบญจธรรมข้อ ๔ และบารมีธรรมข้อ ๗

๕.๒ องค์ธรรมที่เป็นเนื้อหาของสัจจยมก

องค์ธรรมที่เป็นเนื้อหาของสัจจยมก ดังปรากฏในปัณณัตติวารอุทเทสของสัจจยมก ได้แก่ สัจจะ ๔ หรืออริยสัจ ๔ คือ

๑. ทุกขสัจ = ความจริงคือทุกข์ (ทุกข์)

๒. สมุทยสัจ = ความจริงคือสมุทัย (เหตุเกิดทุกข์)

๓. นิโรธสัจ = ความจริงคือนิโรธ (ความดับทุกข์)

๔. มัคคสัจ = ความจริงคือมรรค (ทางพ้นทุกข์)

องค์ธรรมของสมุทยสัจ ก็คืออกุศลมูลและอกุศลธรรมทั้งหลายที่ปรากฏในมูลยมกนั่นเอง นอกจากนั้น องค์ธรรมที่เป็นเนื้อหาของมูลยมกหลายอย่างก็เป็นเนื้อหาของสัจจยมกด้วย

๕.๓ วัตถุประสงค์ของสัจจยมก

วัตถุประสงค์ที่ทรงแสดงสัจจยมกมี ๓ ประการ คือ

๑. เพื่อให้เกิดญาตปริญญา ได้แก่ การกำหนดรู้ขั้นรู้จักอะไรคือสัจจะ เช่นที่ทรงแสดงไว้ในปัณณัตติวารอุทเทสและปัณณัตติวารนิเทสว่า ทุกข์เป็นทุกขสัจใช่ไหม ทุกขสัจเป็นทุกข์ใช่ไหม สมุทัยเป็นสมุทยสัจใช่ไหม

สมุทยสัจเป็นสมุทัยใช่ไหม เป็นต้น ก็เพื่อให้รู้จักนามบัญญัติของสัจจะ

ทั้ง ๔ ประการ ทำนองเดียวกับที่ทรงแสดงให้เห็นความแตกต่างระหว่าง กุศลกับกุศลมูล อกุศลกับอกุศลมูล เป็นต้น ในมูลยมก ความแตกต่าง ระหว่างรูปกับรูปขันธ์ เวทนากับเวทนาขันธ์ เป็นต้น ในขันธยมก ความแตกต่างระหว่างจักขุกับจักขายตนะ โสตะกับโสตายตนะ เป็นต้น ในอายตนยมก และความแตกต่างระหว่างจักขุกับจักขุธาตุ โสตะกับ

โสตธาตุ เป็นต้น ในธาตุยมก

๒. เพื่อให้เกิดตีรณปริญญา ได้แก่ การกำหนดรู้ขั้นพิจารณา คือ พิจารณาความเป็นไปของทุกขสัจ สมุทยสัจ ในกาลต่าง ๆ ดังปรากฏในปวัตติวาร-นิทเทส

๓. เพื่อให้เกิดปหานปริญญา ได้แก่ การกำหนดรู้ขั้นละ คือ ละทุกข์ที่ต้นเหตุ คือ สมุทัยด้วยมรรค ดังปรากฏในปริญญาวารนิทเทส

๕.๔ นยะหรือนัยของสัจจยมก

นยะหรือนัยของสัจจยมกมีเหมือนขันธยมก อายตนยมก และธาตุยมกที่กล่าวมาแล้ว แต่ในสัจจยมกทรงแสดงไว้เต็มรูปเหมือนขันธยมก ต่างแต่เนื้อหา

๕.๕ วาระของสัจจยมก

รูปแบบของวาระเหมือนขันธยมกทุกประการ ในที่นี้ขอแนะนำเนื้อหาของวาระ ใหญ่ ๓ วาระ คือ ปัณณัตติวาร ปวัตติวาร และปริญญาวาร ในนิทเทสวาร เฉพาะประเด็นที่สำคัญควรทำความเข้าใจไว้ก่อนที่จะศึกษาสัจจยมกในเล่มนี้

ในปัณณัตติวารทั้งของอุทเทสวารและนิทเทสวาร ทรงจำแนกสัจจะตาม ปทโสธนวาร ปทโสธนมูลจักกวาร สุทธสัจจวาร และสุทธสัจจมูลจักกวารเหมือนของขันธยมก ขอยกตัวอย่างในปทโสธนวารของปัณณัตติวารนิทเทสเพื่อให้

พิจารณาเปรียบเทียบกับของขันธยมกที่แนะนำมาแล้ว ดังนี้

ในปวัตติวารซึ่งทรงแสดงไว้เฉพาะในนิทเทสวาร หรือภาคคำตอบ มีการแบ่งวาระเต็มรูปเหมือนในขันธยมก คือ แบ่งเป็นอุปปาทวาร (วาระที่ว่าด้วยการเกิดของ สัจจะ) นิโรธวาร (วาระที่ว่าด้วยการดับของสัจจะ) และอุปปาทนิโรธวาร (วาระที่ว่าด้วยการเกิดและการดับของสัจจะ) แต่ละวาระประกอบด้วยวาระแห่งกาล ๖ วาระ คือ ๑) ปัจจุปปันนวาร (ปัจจุบัน) ๒) อตีตวาร (อดีต) ๓) อนาคตวาร (อนาคต)

๔) ปัจจุปปันนาตีตวาร (ปัจจุบันและอดีต) ๕) ปัจจุปปันนานาคตวาร (ปัจจุบันและอนาคต) ๖) อตีตานาคตวาร (อดีตและอนาคต) และนัยใหญ่ ๒ นัย คือ อนุโลมนัย (นัยฝ่ายบอกเล่า) และปัจจนีกนัย (นัยฝ่ายปฏิเสธ) แต่ละนัยแบ่งย่อย เป็น ๓ อย่าง คือบุคคล โอกาส (ภูมิ) และผสมกันเป็นปุคคโลกาส

องค์ธรรมที่เป็นเนื้อหาของปวัตติวารนิทเทสที่ควรทำความเข้าใจไว้ก่อน คือ

๑. ทรงจำแนกสัจจะ ๓ อย่าง คือ ทุกขสัจ สมุทยสัจ และมัคคสัจ เท่านั้น ส่วนนิโรธสัจ คือ พระนิพพาน ไม่ทรงนำมาจำแนกไว้เพราะไม่มีการเกิด การดับ

๒. สมุทยสัจและมัคคสัจทรงแสดงไว้เฉพาะในปวัตติกาล (ช่วงเวลาระหว่างปฏิสนธิกาลกับจุติกาล) เพราะสัจจะทั้งสองนี้ได้แก่ตัณหา (ความอยาก) และมรรค (สภาวะที่ตัดกิเลสตัณหา) ไม่สามารถเกิดในปฏิสนธิกาลและจุติกาลได้ จึงไม่ทรงแสดงไว้ในกาลทั้งสองนี้

ในปริญญาวารของสัจจยมก ทรงแสดงรูปแบบไว้อย่างเดียวกับขันธยมกทุกประการ ต่างแต่เนื้อหา คือ เปลี่ยนจากขันธ์เป็นสัจจะเท่านั้น และสัจจะที่ทรงแสดง ไว้มีเพียงทุกขสัจและสมุทยสัจ ส่วนนิโรธสัจและมัคคสัจมิได้ทรงแสดงไว้ เพราะสัจจะ ทั้งสองนี้เป็นโลกุตตรธรรม ไม่อยู่ในขอบข่ายของปริญญากิจของวาระนี้

ปริญญากิจ หมายถึงกิจที่จะต้องกำหนดรู้ขั้นรู้จักซึ่งเป็นกิจของญาตปริญญา กิจที่จะต้องกำหนดรู้ขั้นพิจารณาซึ่งเป็นกิจของตีรณปริญญา และกิจที่จะต้องกำหนด รู้ขั้นละซึ่งเป็นกิจของปหานปริญญา ทุกขสัจ สมุทยสัจ และมัคคสัจเป็นกิจของญาตปริญญาและตีรณปริญญา ส่วนปหาน

ปริญญาซึ่งอยู่ในปริญญาวารนี้ทำหน้าที่กำหนดละทุกขสัจและสมุทยสัจเท่านั้น จะเห็นได้ว่าในปริญญาวารไม่มีประโยคบาลีต่อไปนี้ปรากฏอยู่ที่ใดเลย คือ

โย นิโรธสจฺจํ ปชานาติ โส มคฺคสจฺจํ ปชานาตีติ ?

บุคคลใดกำลังกำหนดรู้นิโรธสัจ บุคคลนั้นก็กำลังกำหนดรู้มัคคสัจใช่ไหม

โย มคฺคสจฺจํ ปชานาติ โส นิโรธสจฺจํ ปชานาตีติ ?

บุคคลใดกำลังกำหนดรู้มัคคสัจ บุคคลนั้นก็กำลังกำหนดรู้นิโรธสัจใช่ไหม

นอกจากนี้ ยังมีคำหรือข้อความพิเศษที่ควรทำความเข้าใจไว้ก่อนอีกมาก เช่น

๑. คำว่า “ในอุปปาทขณะแห่งตัณหา? (ตณฺหาย อุปฺปาทกฺขเณ ในข้อ ๒๗/๒๒๑) หมายถึงขณะที่โลภมูลจิตกำลังเกิด

๒. คำว่า “ในอุปปาทขณะแห่งจิตที่วิปปยุตจากมรรค? (มคฺควิปฺปยุตฺต-

จิตฺตสฺส อุปฺปาทกฺขเณ ในข้อ ๒๗/๒๒๑) หมายถึงขณะที่จิต ๘๕ ดวง กำลังเกิด (ยกเว้นมรรคจิต ๔ ดวง)

๓. คำว่า “ในอุปปาทขณะแห่งมรรค? (มคฺคสฺส อุปฺปาทกฺขเณ ในข้อ

๒๗/๒๒๑) หมายถึงขณะที่มรรคจิตกำลังเกิด

๔. คำว่า จิต ในคำว่า “บุคคลจักได้อรหัตตมรรคในลำดับแห่งจิตใด? (ยสฺส จิตฺตสฺส อนนฺตรา อคฺคมคฺคํ ปฏิลภิสฺสนฺติ ในข้อ ๕๗/๒๓๐) หมายถึง โวทานจิต (จิตที่ผ่องใส)

๕. คำว่า “ผู้พร้อมเพรียงด้วยอรหัตตมรรค? (อคฺคมคฺคสมงฺคีนํ ในข้อ

๔๘/๒๒๗) หมายถึงผู้กำลังได้อรหัตตมรรค

๖. คำว่า “บุคคลผู้กำลังอุบัติ? (อุปปชฺชนฺตานํ ในข้อ ๒๗/๒๒๑) หมายถึง บุคคลผู้กำลังถือปฏิสนธิ

๗. คำว่า “ผู้กำลังจุติ? (จวนฺตานํ ในข้อ ๓๒/๒๒๓) หมายถึงบุคคลผู้เคลื่อน จากภพหนึ่งไปเกิดอีกภพหนึ่ง

๘. คำว่า “ผู้พร้อมเพรียงด้วยปัจฉิมจิต? (ปจฺฉิมจิตฺตสมงฺคีนํ ในข้อ ๕๓/๒๒๙) หมายถึงบุคคลผู้กำลังตาย ปัจฉิมจิต คือ จุติจิต

๙. คำว่า “ในภังคขณะแห่งปัจฉิมจิต? (ปจฺฉิมจิตฺตสฺส ภงฺคกฺขเณ ในข้อ ๑๐๑/๒๔๘) หมายถึงช่วงภังคขณะ (ขณะดับ) แห่งจุติจิต ซึ่งถือว่าเป็นช่วงสุดท้ายของชีวิตในภพ คือ จะปรินิพพานในชาตินี้

๑๐. คำว่า “ในอุปปาทขณะแห่งอุปปัตติจิตของบุคคลผู้อุบัติอยู่ในสุทธาวาส-ภูมิ? (สุทฺธาวาสานํ อุปปตฺติจิตฺตสฺส อุปฺปาทกฺขเณ ในข้อ ๖๑/๒๓๒) หมายถึงขณะปฏิสนธิจิตของพรหมชั้นสุทธาวาส

๑๑. คำว่า “ในภังคขณะแห่งจิตในปวัตติกาล? (ปวตฺเต จิตฺตสฺส ภงฺคกฺขเณ ในข้อ ๓๒/๒๒๓) หมายรวมถึงภังคขณะปฏิสนธิจิตด้วย

๑๒. คำว่า “ในอุปปาทขณะแห่งจิตในปวัตติกาล? (ปวตฺเต จิตฺตสฺส

อุปฺปาทกฺขเณ ในข้อ ๕๘/๒๓๖) หมายรวมถึงอุปปาทขณะแห่งจุติจิต

ด้วย

๑๓. คำว่า “บุคคลผู้เป็นปุถุชนซึ่งจักไม่ได้มรรค? (เย ปุถุชฺชนา มคฺคํ น ปฏิลภิสฺสนฺติ ในข้อ ๖๙/๒๓๖) หมายรวมถึงปุถุชน ๔ จำพวกผู้ไม่มีคุณสมบัติที่จะบรรลุสัจธรรม

๑๔. คำว่า “บุคคลผู้จักได้มรรค? (เย มคฺคํ ปฏิลภิสฺสนฺติ ข้อ ๖๙/๒๓๖) หมายรวมถึงปุถุชนที่เป็นติเหตุกะ (มีเหตุ ๓) จึงสามารถบรรลุสัจธรรมได้

๖. สังขารยมก

๖.๑ ความหมายของสังขาร

คำว่า สังขาร แปลว่า สภาพที่ปรุงแต่ง และ สภาพที่ถูกปรุงแต่ง สังขารที่ แปลว่า สภาพที่ปรุงแต่ง หมายถึงสังขาร ๓ มี ๓ หมวด คือ

หมวดที่ ๑

๑. กายสังขาร (สภาพที่ปรุงแต่งกาย ได้แก่ ลม อัสสาสะ ปัสสาสะ คือ ลมหายใจเข้า ลมหายใจออก)

๒. วจีสังขาร (สภาพที่ปรุงแต่งวาจา ได้แก่ วิตก วิจาร)

๓. จิตตสังขาร (สภาพที่จิตปรุงแต่ง ได้แก่ สัญญา และเวทนา)

สังขาร ๓ อย่างนี้ ผู้เข้านิโรธสมาบัติสามารถดับได้ตามลำดับ

(ม.มู. ๑๒/๔๖๓/๔๑๒; สำ.สฬา. ๑๘/๓๔๘/๒๖๖)

หมวดที่ ๒

คำว่า สังขาร ในหมวดนี้ หมายถึงเจตนาที่เป็นองค์ธรรมของกรรม “การกระทำ? จำแนกเป็น ๓ ประเภท ดังนี้

๑. กายสังขาร (สภาพที่ปรุงแต่งการกระทำทางกาย ได้แก่ กาย-สัญเจตนา คือความจงใจที่จะแสดงออกทางกาย)

๒. วจีสังขาร (สภาพที่ปรุงแต่งวาจา ได้แก่ วจีสัญเจตนาที่เป็นฝ่ายกามาวจรกุศลและอกุศลคือความจงใจที่จะแสดงออกทางวาจา)

๓. จิตตสังขาร (สภาพที่ปรุงแต่งความนึกคิด ได้แก่ มโนสัญเจตนาที่เป็นฝ่ายโลกิยกุศลและอกุศล คือ ความจงใจที่จะแสดงออก

ทางใจ)

สังขารหมวดนี้ได้แก่สังขารในปฏิจจสมุปบาท

(ม.มู. ๑๒/๑๐๒/๗๓)

หมวดที่ ๓

เป็นสังขารในปฏิจจสมุปบาทเหมือนกัน แต่มีชื่อและองค์ธรรมต่างกัน ทรงแสดงเพื่อขยายความในสังขารหมวดที่ ๒ สังขารหมวดนี้เรียกว่า อภิสังขาร แปลว่า สภาพที่ปรุงแต่งผลแห่งการกระทำของบุคคล, เจตนาที่เป็นตัวการในการทำกรรม มี ๓ อย่าง คือ

๑. ปุญญาภิสังขาร (อภิสังขารที่เป็นบุญ สภาพที่ปรุงแต่งกรรมฝ่ายดี ได้แก่ กุศลเจตนาที่เป็นกามาวจรและรูปาวจร)

๒. อปุญญาภิสังขาร (อภิสังขารที่เป็นปฏิปักษ์ต่อบุญ คือ บาป, สภาพที่ปรุงแต่งกรรมฝ่ายชั่ว ได้แก่ อกุศลเจตนาทั้งหลาย)

๓. อาเนญชาภิสังขาร (อภิสังขารที่เป็นอเนญชา, สภาพที่ปรุงแต่งภพอันมั่นคงไม่หวั่นไหว ได้แก่ กุศลเจตนาที่เป็นอรูปาวจร ๔ หมายถึงภาวะแห่งจิตที่มั่นคงแน่วแน่ด้วยสมาธิขั้น จตุตถฌาน)

ส่วนสังขารที่แปลว่า สภาพที่ถูกปรุงแต่งคือตัวผลของสภาพที่ปรุงแต่ง ดังบท วิเคราะห์ที่ว่า กาเยน สงฺขรียตีติ กายสงฺขาโร. (สภาวธรรมใดถูกกายปรุงแต่ง สภาวธรรมนั้นชื่อว่า กายสังขาร) คือ ลมหายใจเข้า ลมหายใจออก ตามนัยแห่งสังขารหมวดที่ ๑ เพราะลมหายใจจะเกิดขึ้นไม่ได้ถ้าไม่มีกายหรือร่างกาย โดย นัยเดียวกันนี้ วาจาหรือคำพูดก็เป็นเหตุให้เกิดวจีสังขาร คือ วิตกและวิจาร และจิต ก็เป็นเหตุให้เกิดจิตตสังขาร คือ สัญญาและเวทนา ตามนัยแห่งสังขาร ๓ หมวดที่ ๑ แม้สังขารในหมวดที่ ๒ และที่ ๓ ก็มีลักษณะเป็น ๒ สภาวะ คือ สภาวะที่เป็นตัวปรุงแต่งและสภาวะที่ถูกปรุงแต่งเช่นเดียวกับสังขารในหมวดที่ ๑ ตามที่นำมาแสดงไว้ในที่นี้

๖.๒ องค์ธรรมที่เป็นเนื้อหาของสังขารยมก

องค์ธรรมที่เป็นเนื้อหาของสังขารยมก ปรากฏอยู่ในปัณณัตติวารอุทเทส (ข้อที่ ๑) คือ สังขาร ๓ ที่นำมาแสดงไว้เป็นหมวดที่ ๑ ข้างต้น แต่ในที่นี้ ทรงเพิ่มองค์ธรรมของจิตตสังขารให้มากขึ้น กล่าวคือนอกจากสัญญาและเวทนาแล้ว ให้นับสภาวธรรมทั้งหมดที่สัมปยุตด้วยจิตว่า เป็นจิตตสังขาร ทั้งนี้ ยกเว้นวิตกและวิจาร เพราะเป็นองค์ธรรมของวจีสังขารอยู่แล้ว

องค์ธรรมของกายสังขาร คือ อัสสาสะและปัสสาสะ มีข้อที่ควรพิจารณาเป็น พิเศษ เพราะมีคตินิยมต่างกันเป็น ๒ ฝ่าย คือ ฝ่ายพระวินัยถือว่า อัสสาสะ คือ ลมหายใจออก และปัสสาสะ คือ ลมหายใจเข้า (วิ.อ. ๑/๔๔๖)

แต่ฝ่ายพระอภิธรรมและพระสูตรถือว่า อัสสาสะ คือ ลมหายใจเข้า ปัสสาสะ คือ ลมหายใจออก (ขุ.ปฏิ. ๓๑/๑๕๗/๑๗๗)

ข้อสังเกตเกี่ยวกับองค์ธรรมของสังขาร

๑. ในพระอภิธรรม กายสังขาร คือ ลมหายใจเข้าและลมหายใจออกนี้เป็นจิตตชรูป มีฐานภายในกาย คือ ลมหายใจออกเริ่มต้นที่สะดือ และไปสิ้นสุดลงที่ปลายจมูก ส่วนลมหายใจเข้าเริ่มต้นที่ปลายจมูกและไปสิ้นสุดลงที่สะดือ โดยมีจุดศูนย์กลางอยู่ที่ทรวงอก

๒. ว่าโดยภูมิและฌานของสังขาร ๓

๒.๑ กายสังขาร สามารถเกิดได้เฉพาะในกามภูมิ และมีได้เฉพาะในปฐมฌาน ทุติยฌาน และตติยฌานเท่านั้น

๒.๒ วจีสังขาร คือ วิตกและวิจาร สามารถเกิดในภูมิทั้งหมด ยกเว้นอสัญญสัตตภูมิ และมีได้เฉพาะในปฐมฌานเท่านั้น (แม้วจีสังขารเกิดได้ในอรูปภูมิ แต่ไม่อาจทำให้อรูปพรหมพูดได้ เพราะไม่มีรูปสำหรับออกเสียง)

๒.๓ จิตตสังขาร คือ เจตสิก ๕๐ ดวง สามารถเกิดในภูมิทั้งหมด ยก

เว้น อสัญญสัตตภูมิ และมีได้ในฌานทั้งหมด

๓. สังเคราะห์สังขาร ๓ เข้าในขันธ์ ๓ ได้ ดังนี้

กายสังขาร เป็น รูปขันธ์

วจีสังขาร เป็น สังขารขันธ์

จิตตสังขาร เป็น เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ และสังขารขันธ์

๔. สังขาร ๓ นี้เกิดเฉพาะในอัชฌัตติกสันดาน คือ สิ่งที่มีวิญญาณครอง เท่านั้น ไม่สามารถเกิดในพหิทธสันดาน คือสิ่งที่ไม่มีวิญญาณครอง

กายสังขารเกิดในปวัตติกาลเท่านั้น ส่วนวจีสังขารและจิตตสังขารสามารถเกิดได้ทั้ง ๓ กาล คือ ปฏิสนธิกาล (ขณะเกิด) ปวัตติกาล (ช่วงเวลาตั้งแต่หลังปฏิสนธิ ขึ้นแล้วถึงก่อนจุติ) และจุติกาล (ขณะดับ)

๖.๓ วัตถุประสงค์ของสังขารยมก

วัตถุประสงค์ที่ทรงแสดงสังขารยมก มี ๓ ประการคือ

๑. เพื่อให้เกิดญาตปริญญา ได้แก่ การกำหนดรู้ขั้นรู้จักสังขาร ดังที่ทรงแสดงไว้ในปัณณัตติวารอุทเทสและปัณณัตติวารนิทเทส เช่น

ปทโสธนวาร

อนุโลมนัย

อนุโลมปุจฉา ปฏิโลมปุจฉา

กาโย กายสงฺขาโรติ ? กายสงฺขาโร กาโยติ ?

กาย เป็นกายสังขารใช่ไหม กายสังขาร เป็นกายใช่ไหม

วิสัชนา วิสัชนา

โน. โน.

ไม่ใช่ ไม่ใช่

อนุโลมปุจฉา ปฏิโลมปุจฉา

วจี วจีสงฺขาโรติ ? วจีสงฺขาโร วจีติ ?

วจี เป็นวจีสังขารใช่ไหม วจีสังขาร เป็นวจีใช่ไหม

วิสัชนา วิสัชนา

โน. โน.

ไม่ใช่ ไม่ใช่

อนุโลมปุจฉา ปฏิโลมปุจฉา

จิตฺตํ จิตฺตสงฺขาโรติ ? จิตฺตสงฺขาโร จิตฺตนฺติ ?

จิต เป็นจิตตสังขารใช่ไหม จิตตสังขาร เป็นจิตใช่ไหม

วิสัชนา วิสัชนา

โน. โน.

ไม่ใช่ ไม่ใช่

(อภิ.ย. ๓๘/๘/๒๘๐)

๒. เพื่อให้เกิดตีรณปริญญา ได้แก่ การกำหนดรู้ขั้นพิจารณาความเป็นไปของสังขาร ดังที่ทรงแสดงไว้ในปวัตติวารนิทเทส เช่น

ปัจจุปปันนวารของอุปปาทวาร

อนุโลมบุคคล

อนุโลมปุจฉา ปฏิโลมปุจฉา

ยสฺส กายสงฺขาโร อุปฺปชฺชติ ยสฺส วา ปน วจีสงฺขาโร

ตสฺส วจีสงฺขาโร อุปฺปชฺชตีติ ? อุปฺปชฺชติ ตสฺส กายสงฺขาโร อุปฺปชฺชตีติ ?

กายสังขารของบุคคลใดกำลังเกิด วจีสังขารของบุคคลใดกำลังเกิด

วจีสังขารของบุคคลนั้นก็กำลังเกิด กายสังขารของบุคคลนั้นก็

ใช่ไหม กำลังเกิดใช่ไหม

วิสัชนา วิสัชนา

๓. เพื่อให้เกิดปหานปริญญา ได้แก่ การกำหนดรู้ขั้นละการยึดมั่นถือมั่นว่า สังขารเป็นอัตตาถาวรของเรา ดังที่ทรงแสดงไว้ในปริญญาวารนิทเทส เช่น

อนุโลมบุคคล

อนุโลมปุจฉา ปฏิโลมปุจฉา

โย กายสงฺขารํ ปริชานาติ โย วจีสงฺขารํ ปริชานาติ

โส วจีสงฺขารํ ปริชานาตีติ ? โส กายสงฺขารํ ปริชานาตีติ ?

บุคคลใดกำลังกำหนดรู้กายสังขาร บุคคลใดกำลังกำหนดรู้

บุคคลนั้นก็กำลังกำหนดรู้วจีสังขาร วจีสังขาร บุคคลนั้นก็กำลัง

ใช่ไหม กำหนดรู้กายสังขารใช่ไหม

วิสัชนา วิสัชนา

อามนฺตา. อามนฺตา.

ใช่ ใช่

(อภิ.ย. ๓๘/๑๕๙/๓๓๔)

๖.๔ นยะและวาระของสังขารยมก

สังขารยมกมีนยะหรือนัยและวาระซึ่งเป็นวิธีดำเนินการจำแนกแจกแจงสังขารด้วยวิธีการยมก เหมือนขันธยมกทุกประการ จึงทรงแสดงไว้โดยย่อพอเป็นตัวอย่างโดยเฉพาะในปริญญาวารนิทเทส ทรงแสดงไว้เพียงคู่เดียวเท่านั้น ผู้ศึกษาต้องจำแนกให้พิสดารตามนัยและวาระของขันธยมก

๗. อนุสยยมก

๗.๑ ความหมายของอนุสัย

คำว่า อนุสัย แปลว่า นอนเนื่อง หมายถึง กิเลสพวกหนึ่งที่นอนเนื่องหรือ แฝงตัวอยู่ในสันดานของสัตว์ มี ๗ อย่าง คือ

๑. กามราคะ ความกำหนัดด้วยอำนาจกิเลสกาม

๒. ปฏิฆะ ความหงุดหงิด

๓. ทิฏฐิ ความเห็นผิด

๔. วิจิกิจฉา ความลังเลสงสัย

๕. มานะ ความถือตัว

๖. ภวราคะ ความกำหนัดในภพ (ความอยากมีอยากเป็น)

๗. อวิชชา ความไม่รู้จริง

(อภิ.วิ. ๓๕/๙๔๙/๔๖๗)

๗.๒ องค์ธรรมที่เป็นเนื้อหาของอนุสยยมก

องค์ธรรมที่เป็นเนื้อหาของอนุสยยมกตามที่ปรากฏในข้อที่ ๑ ได้แก่ อนุสัย ๗ อย่าง ดังกล่าวข้างต้น ซึ่งทรงแสดงไว้เต็มรูปและเรียงลำดับใหม่ ดังนี้

๑. กามราคานุสัย ๒. ปฏิฆานุสัย

๓. มานานุสัย ๔. ทิฏฐานุสัย

๕. วิจิกิจฉานุสัย ๖. ภวราคานุสัย

๗. อวิชชานุสัย

ข้อควรทำความเข้าใจไว้ก่อน คือ

๑. ที่ว่านอนเนื่องในสันดาน คือแฝงตัวอยู่ภายในของเหล่าสัตว์ ในยามที่จิต เป็นปกติ กิเลสเหล่านี้ไม่ค่อยสำแดงออกมาให้ปรากฏ แต่เมื่อมีเหตุการณ์ ประจวบเหมาะก็จะสำแดงตัวออกมาทันที เปรียบเหมือนเมล็ดพืชที่งอก อยู่ใต้พื้นดินยังไม่โผล่ขึ้นมา แต่พอได้น้ำฝนก็แทรกแผ่นดินโผล่ขึ้นมาทันที

๒. ภูมิหรือช่วงขณะของอนุสัย ตั้งแต่ขณะแฝงตัวจนสำแดงตัวออกมา มี ๓ ภูมิ

๒.๑ อนุสยภูมิ ภูมิของอนุสัยขณะยังแฝงตัวกบดานอยู่ในส่วนลึกของ

จิตใจ คือยังไม่เกิดขึ้นทางมโนทวาร

๒.๒ ปริยุฏฐานภูมิ ภูมิของอนุสัยขณะกำลังคุกรุ่นอยู่ภายในจิตใจ ยังไม่ สำแดงออกมาทางกายและวาจา

๒.๓ วีติกกมภูมิ ภูมิของอนุสัยขณะรุนแรงจัดจนสำแดงออกมาทางกายและวาจา

๓. ในอนุสยยมก ทรงแสดงกาลไว้เพียงกาลเดียว คือปัจจุบันกาลเท่านั้น และเป็นปัจจุบันกาลแบบยั่งยืน (นิจจปัจจุบัน) เพราะอนุสัยทั้ง ๗ อย่างนี้มีอยู่ในปุถุชนตลอดเวลา ไม่มีการดับ จึงไม่มีอดีตกาล และไม่มีอนาคตกาล

๔. อนุสัยทั้ง ๗ อย่างสามารถเกิดได้ในกามภูมิ (กามาวจรภูมิ) รูปภูมิ (รูปาวจรภูมิ) และอรูปภูมิ (อรูปาวจรภูมิ) ยกเว้นพรหมชั้นสุทธาวาส ๕ ชั้น (อวิหาภูมิ อตัปปาภูมิ สุทัสสาภูมิ สุทัสสีภูมิ และอกนิฏฐาภูมิ)

แม้ปฏิฆสัมปยุตจิต (จิตที่สัมปยุตด้วยปฏิฆานุสัย) จะไม่เกิดในรูปภูมิและอรูปภูมิ แต่ปฏิฆานุสัยก็เกิดในภูมิทั้งสองนี้ได้

ผู้ไปเกิดในอสัญญสัตตภูมิ (ภูมิของอสัญญีสัตว์) ซึ่งไม่มีจิตก็ถือว่า อนุสัย ๗ อย่างนี้ยังมีอยู่ คือนอนเนื่องหรือแฝงตัวอยู่และพร้อมจะสำแดงออกมาเมื่อมีเหตุปัจจัยพร้อม เพราะยังละไม่ได้ การละอนุสัยต้องละด้วยอริยมรรค ๔ เท่านั้น

๕. อนุสัยของบุคคลแต่ละประเภทมีดังนี้

๕.๑ บุคคลผู้เป็นปุถุชนมีอยู่ครบทั้ง ๗ อย่าง

๕.๒ บุคคลผู้เป็นพระโสดาบันและพระสกทาคามี มีเหลืออยู่ ๕ อย่าง ละได้เพียง ๒ อย่าง คือ ทิฏฐานุสัยและวิจิกิจฉานุสัย

๕.๓ บุคคลผู้เป็นพระอนาคามีเหลืออยู่ ๓ อย่าง ละได้เพิ่มขึ้นอีก ๒ อย่าง คือ กามราคานุสัย และปฏิฆานุสัย

๕.๔ บุคคลผู้เป็นพระอรหันต์ละได้หมดทั้ง ๗ อย่าง

๖. ธาตุในอนุสยยมก ทรงแสดงไว้ ๓ ประเภท คือ

๖.๑ กามธาตุว่าโดยภูมิ หมายถึงกามภูมิ ๑๑

ว่าโดยปรมัตถ์ หมายถึงกามจิต ๕๑ (ยกเว้นทุกข-สหคตจิต ๑ โทมนัสสสหคตจิต ๑) และรูป ๒๘

๖.๒ รูปธาตุ ว่าโดยภูมิ หมายถึงรูปภูมิ ๑๖

ว่าโดยปรมัตถ์ หมายถึงรูปาวจรจิต ๑๕

๖.๓ อรูปธาตุ ว่าโดยภูมิ หมายถึงอรูปภูมิ ๔

ว่าโดยปรมัตถ์ หมายถึงอรูปาวจรจิต ๑๒

๗. ฐาน หรือที่ตั้งของอนุสัย ทรงแสดงไว้ ในข้อที่ ๒ ดังนี้

กามราคานุสัย นอนเนื่องในกามธาตุ สุขเวทนา และอุเบกขาเวทนา

ปฏิฆานุสัย นอนเนื่องในกามธาตุและทุกขเวทนา

มานานุสัย นอนเนื่องในกามธาตุ สุขเวทนา และอุเบกขาเวทนา

ทิฏฐานุสัย นอนเนื่องในเตภูมิธรรมหรือไตรภูมิ คือกามธาตุ รูปธาตุ และอรูปธาตุ และในเวทนาทั้ง ๓

วิจิกิจฉานุสัย นอนเนื่องในฐานเดียวกับมานานุสัย

ภวราคานุสัย นอนเนื่องในรูปธาตุ อรูปธาตุ สุขเวทนาและอุเบกขาเวทนา

อวิชชานุสัย นอนเนื่องในฐานเดียวกับมานานุสัย

ขอให้สังเกตว่า เวทนาที่เป็นฐานของอนุสัยมีเพียง ๓ อย่างเท่านั้น ซึ่งล้วนเป็นเวทนาขั้นโลกิยะเพราะเวทนาขั้นโลกุตตระไม่อยู่ในวิสัยที่อนุสัยจะอยู่ได้

๘. อนุสัย แบ่งออกเป็น ๒ กลุ่ม คือ กลุ่มปหาเนกัฏฐะ และกลุ่มสหเชกัฏฐะ

กลุ่มอนุสัยที่ละได้ด้วยมรรคพร้อมกันแล้ว เรียกว่า กลุ่มปหาเนกัฏฐะ

กลุ่มอนุสัยที่เกิดร่วมกับอนุสัยที่ละได้แล้ว เรียกว่า กลุ่มสหเชกัฏฐะ

๗.๓ วัตถุประสงค์ของอนุสยยมก

วัตถุประสงค์ที่ทรงแสดงอนุสยยมกก็เป็นอย่างเดียวกับของยมกอื่น ๆ คือ เพื่อให้เกิดปริญญา ๓ ประการ ต่างกันแต่เนื้อหาสาระที่เป็นองค์ธรรมและวิธีการจำแนกแจกแจงองค์ธรรม กล่าวคือในส่วนเนื้อหาสาระ อนุสยยมกมุ่งให้เกิดปริญญา ๓ ประการในเรื่องอนุสัยดังกล่าวไว้ในข้อ ๗.๒ (องค์ธรรมที่เป็นเนื้อหาของอนุสยยมก) ส่วนวิธีการจำแนกแจกแจงของอนุสยยมก มีข้อแตกต่างไปจากของยมกอื่น ๆ หลาย ประการดังจะกล่าวไว้ในข้อ ๗.๔ ต่อไป

๗.๔ โครงสร้างและวิธีดำเนินการของอนุสยยมก

อนุสยยมกมีโครงสร้างและวิธีดำเนินการแตกต่างไปจากยมกอื่น ๆ ที่กล่าวมาแล้ว จึงขอแนะนำโดยสังเขป ดังนี้

๗.๔.๑ โครงสร้าง

อนุสยยมกแบ่งเป็นส่วนใหญ่ ๆ ๓ ส่วน คือ

ส่วนที่ ๑ (ข้อ ๑) เป็นมาติกา ว่าด้วยเนื้อหาของอนุสยยมก คือ อนุสัย ๗ อย่าง

ส่วนที่ ๒ (ข้อ ๒) เรียกว่า อุปปัตติฏฐานวาร ว่าด้วยฐานที่นอนเนื่องของ อนุสัยทั้ง ๗ อย่าง ส่วนนี้คล้ายกับอุทเทสวารของยมกอื่น ๆ แต่มีขอบข่ายแคบกว่า เพราะในอุปปัตติฏฐานวารมุ่งแสดงให้ทราบว่าอนุสัยใดสามารถนอนเนื่องหรือแฝงตัวอยู่ได้ในธาตุหรือภูมิไหนบ้างเท่านั้น

ส่วนที่ ๓ (ตั้งแต่ข้อ ๓ เป็นต้นไป) เรียกว่ามหาวาร ว่าด้วยการจำแนกแจกแจงอนุสัยทั้ง ๗ อย่าง ด้วยวิธีการยมก (อนุโลมปุจฉาและปฏิโลมปุจฉา) ตามวาระและนัยต่าง ๆ ซึ่งมีส่วนที่เป็นลักษณะเฉพาะของยมกนี้อยู่หลายประการ

มหาวาร แบ่งย่อยออกเป็น ๗ วาระ คือ

๑. อนุสยวาร (วาระที่ว่าด้วยอนุสัย)

๒. สานุสยวาร (วาระที่ว่าด้วยสานุสัย คือ มีอนุสัย)

๓. ปชหนวาร (วาระที่ว่าด้วยการละอนุสัย)

๔. ปริญญาวาร (วาระที่ว่าด้วยการกำหนดรู้อนุสัย)

๕. ปหีนวาร (วาระที่ว่าด้วยอนุสัยที่ละได้แล้ว)

๖. ธาตุปุจฉาวาร (วาระที่ว่าด้วยคำถามในเรื่องธาตุหรือภูมิที่อนุสัย นอนเนื่องได้และไม่ได้)

๗. ธาตุวิสัชชนาวาร (วาระที่ว่าด้วยคำตอบคำถามในเรื่องธาตุหรือภูมิ)

แต่ละวาระประกอบด้วยนัย ๒ นัย คือ อนุโลมนัยและปฏิโลมนัย (เหมือนกับปัจจนีกนัยของยมกอื่น ๆ) และแต่ละนัยแบ่งย่อยเป็น ๓ นัย คือ บุคคลนัย โอกาสนัย และปุคคโลกาสนัย เหมือนขันธยมก เป็นต้น

๗.๔.๒ วิธีดำเนินการ

วิธีดำเนินการในการจำแนกอนุสัยในวาระต่าง ๆ ของมหาวารนั้น คล้ายกับ วิธีการจำแนกปัจจัย ๒๔ ในคัมภีร์ปัฏฐาน คือ จำแนกอนุสัยทีละตัวเรียกว่า เอกมูลกนัย ทีละ ๒ ตัวเรียกว่า ทุกมูลกนัย ทีละ ๓ ตัว เรียกว่า ติกมูลกนัย

ทีละ ๔ ตัว เรียกว่า จตุกกมูลกนัย ทีละ ๕ ตัว เรียกว่า ปัญจกมูลกนัย และ ทีละ ๖ ตัว เรียกว่า ฉักกมูลกนัย

เอกมูลกนัย คือ นัยที่มีมูลเดียว หมายถึงยกอนุสัยตัวใดตัวหนึ่ง เช่น กาม- ราคานุสัย (อนุสัยตัวแรก) ขึ้นตั้งเป็นมูลให้จับคู่กับอนุสัยตัวอื่น ๆ ในลำดับถัดไป ทีละตัว จนถึงอนุสัยตัวสุดท้ายคืออวิชชานุสัย นับเป็น ๑ รอบ แล้วยกอนุสัยถัดไปคือปฏิฆานุสัยขึ้นตั้งเป็นมูล ให้จับคู่กับอนุสัยถัดไปจนถึงตัวสุดท้ายเป็นรอบที่ ๒ และทำดังนี้จนถึงรอบสุดท้ายคือรอบที่ ๖ เป็นอันจบเอกมูลกนัย อนึ่ง ให้สังเกตว่า ในคู่หนึ่ง ๆ เช่น กามราคานุสัยกับปฏิฆานุสัย ซึ่งเป็นคู่แรกนั้นมีการสลับกันเป็นมูล กล่าวคือ กามราคานุสัยเป็นมูลในฝ่ายอนุโลมปุจฉา ปฏิฆานุสัยเป็นมูลในฝ่ายปฏิโลมปุจฉา ขอแสดงผังการจับคู่ทั้งฝ่ายอนุโลมปุจฉาและฝ่ายปฏิโลมปุจฉา เป็นตัวอย่าง ดังนี้

รอบที่ ๑ (จากข้อ ๓/๓๓๕ ของอนุสยยมก)

ฝ่ายอนุโลมปุจฉา

กามราคานุสัย (เป็นมูล) จับคู่กับ ปฏิฆานุสัย
กามราคานุสัย (เป็นมูล) จับคู่กับ มานานุสัย
กามราคานุสัย (เป็นมูล) จับคู่กับ ทิฏฐานุสัย
กามราคานุสัย (เป็นมูล) จับคู่กับ วิจิกิจฉานุสัย
กามราคานุสัย (เป็นมูล) จับคู่กับ ภวราคานุสัย
กามราคานุสัย (เป็นมูล) จับคู่กับ อวิชชานุสัย

ฝ่ายปฏิโลมปุจฉา

ปฏิฆานุสัย (เป็นมูล) จับคู่กับ กามราคานุสัย
มานานุสัย (เป็นมูล) จับคู่กับ กามราคานุสัย
ทิฏฐานุสัย (เป็นมูล) จับคู่กับ กามราคานุสัย

วิจิกิจฉานุสัย (เป็นมูล) จับคู่กับ กามราคานุสัย

ภวราคานุสัย (เป็นมูล) จับคู่กับ กามราคานุสัย

อวิชชานุสัย (เป็นมูล) จับคู่กับ กามราคานุสัย

ตัวอย่างอนุโลมบุคคลของอนุสยวาร

อนุโลมปุจฉา ปฏิโลมปุจฉา

รอบที่ ๒ (จากข้อ ๔/๓๓๖)

ฝ่ายอนุโลมปุจฉา

ปฏิฆานุสัย (เป็นมูล) จับคู่กับ มานานุสัย

ปฏิฆานุสัย (เป็นมูล) จับคู่กับ ทิฏฐานุสัย

ปฏิฆานุสัย (เป็นมูล) จับคู่กับ วิจิกิจฉานุสัย

ปฏิฆานุสัย (เป็นมูล) จับคู่กับ ภวราคานุสัย

ปฏิฆานุสัย (เป็นมูล) จับคู่กับ อวิชชานุสัย

ฝ่ายปฏิโลมปุจฉา

มานานุสัย (เป็นมูล) จับคู่กับ ปฏิฆานุสัย

ทิฏฐานุสัย (เป็นมูล) จับคู่กับ ปฏิฆานุสัย

วิจิกิจฉานุสัย (เป็นมูล) จับคู่กับ ปฏิฆานุสัย

ภวราคานุสัย (เป็นมูล) จับคู่กับ ปฏิฆานุสัย

อวิชชานุสัย (เป็นมูล) จับคู่กับ ปฏิฆานุสัย

รอบที่ ๓ (จากข้อ ๕/๓๓๗)

ฝ่ายอนุโลมปุจฉา

มานานุสัย (เป็นมูล) จับคู่กับ ทิฏฐานุสัย

มานานุสัย (เป็นมูล) จับคู่กับ วิจิกิจฉานุสัย

มานานุสัย (เป็นมูล) จับคู่กับ ภวราคานุสัย

มานานุสัย (เป็นมูล) จับคู่กับ อวิชชานุสัย

ฝ่ายปฏิโลมปุจฉา

ทิฏฐานุสัย (เป็นมูล) จับคู่กับ มานานุสัย

วิจิกิจฉานุสัย (เป็นมูล) จับคู่กับ มานานุสัย

ภวราคานุสัย (เป็นมูล) จับคู่กับ มานานุสัย

อวิชชานุสัย (เป็นมูล) จับคู่กับ มานานุสัย

รอบที่ ๔ (จากข้อ ๖/๓๓๗)

ทิฏฐานุสัย (เป็นมูล) จับคู่กับ วิจิกิจฉานุสัย
ทิฏฐานุสัย (เป็นมูล) จับคู่กับ ภวราคานุสัย
ทิฏฐานุสัย (เป็นมูล) จับคู่กับ อวิชชานุสัย
ฝ่ายปฏิโลมปุจฉา
วิจิกิจฉานุสัย (เป็นมูล) จับคู่กับ ทิฏฐานุสัย
ภวราคานุสัย (เป็นมูล) จับคู่กับ ทิฏฐานุสัย
อวิชชานุสัย (เป็นมูล) จับคู่กับ ทิฏฐานุสัย
รอบที่ ๕ (จากข้อ ๗/๓๓๗)
ฝ่ายอนุโลมปุจฉา
วิจิกิจฉานุสัย (เป็นมูล) จับคู่กับ ภวราคานุสัย
วิจิกิจฉานุสัย (เป็นมูล) จับคู่กับ อวิชชานุสัย
ฝ่ายปฏิโลมปุจฉา
ภวราคานุสัย (เป็นมูล) จับคู่กับ วิจิกิจฉานุสัย
อวิชชานุสัย (เป็นมูล) จับคู่กับ วิจิกิจฉานุสัย
รอบที่ ๖ (จากข้อ ๘/๓๓๘)
ฝ่ายอนุโลมปุจฉา
ภวราคานุสัย (เป็นมูล) จับคู่กับ อวิชชานุสัย
ฝ่ายปฏิโลมปุจฉา
อวิชชานุสัย (เป็นมูล) จับคู่กับ ภวราคานุสัย
(จบเอกมูลกนัย)

ทุกมูลกนัย คือนัยที่มี ๒ มูล หมายถึงยกอนุสัยขึ้นตั้งเป็นมูล ทีละ ๒ ตัว ให้จับคู่กับอนุสัยตัวอื่น ๆ ในลำดับถัดไปทีละตัวจนถึงตัวสุดท้าย คือ อวิชชานุสัย และแต่ละคู่สลับกันเป็นมูลของแต่ละฝ่ายเหมือนเอกมูลกนัย ขอแสดงผังของรอบที่ ๑ (จากข้อ ๙/๓๓๘) ดังนี้

ฝ่ายอนุโลมปุจฉา
กามราคานุสัยและปฏิฆานุสัย (เป็นมูล) จับคู่กับ มานานุสัย
กามราคานุสัยและปฏิฆานุสัย (เป็นมูล) จับคู่กับ ทิฏฐานุสัย
กามราคานุสัยและปฏิฆานุสัย (เป็นมูล) จับคู่กับ วิจิกิจฉานุสัย
กามราคานุสัยและปฏิฆานุสัย (เป็นมูล) จับคู่กับ ภวราคานุสัย
กามราคานุสัยและปฏิฆานุสัย (เป็นมูล) จับคู่กับ อวิชชานุสัย
ฝ่ายปฏิโลมปุจฉา
มานานุสัย (เป็นมูล) จับคู่กับ กามราคานุสัยและปฏิฆานุสัย
ทิฏฐานุสัย (เป็นมูล) จับคู่กับ กามราคานุสัยและปฏิฆานุสัย
วิจิกิจฉานุสัย (เป็นมูล) จับคู่กับ กามราคานุสัยและปฏิฆานุสัย

ภวราคานุสัย (เป็นมูล) จับคู่กับ กามราคานุสัยและปฏิฆานุสัย
อวิชชานุสัย (เป็นมูล) จับคู่กับ กามราคานุสัยและปฏิฆานุสัย

ติกมูลกนัย คือ นัยที่มี ๓ มูล หมายถึงยกอนุสัยขึ้นเป็นมูลทีละ ๓ ตัว ให้จับคู่กับอนุสัยตัวอื่น ๆ ในลำดับถัดไปทีละตัวจนถึงตัวสุดท้าย คืออวิชชานุสัยและสลับกัน เป็นมูลในแต่ละคู่ของแต่ละฝ่ายเหมือนเอกมูลกนัย ทุกมูลกนัย ขอแสดงผังของ รอบที่ ๑ (จากข้อ ๑๐/๓๓๘) ดังนี้

ฝ่ายอนุโลมปุจฉา

กามราคานุสัย
ปฏิฆานุสัย (เป็นมูล) จับคู่กับ ทิฏฐานุสัย
มานานุสัย
กามราคานุสัย
ปฏิฆานุสัย (เป็นมูล) จับคู่กับ วิจิกิจฉานุสัย
มานานุสัย
กามราคานุสัย
ปฏิฆานุสัย (เป็นมูล) จับคู่กับ ภวราคานุสัย
มานานุสัย
กามราคานุสัย
ปฏิฆานุสัย (เป็นมูล) จับคู่กับ อวิชชานุสัย
มานานุสัย

ฝ่ายปฏิโลมปุจฉา

กามราคานุสัย
ทิฏฐานุสัย (เป็นมูล) จับคู่กับ ปฏิฆานุสัย
มานานุสัย
กามราคานุสัย
วิจิกิจฉานุสัย (เป็นมูล) จับคู่กับ ปฏิฆานุสัย
มานานุสัย
กามราคานุสัย
ภวราคานุสัย (เป็นมูล) จับคู่กับ ปฏิฆานุสัย
มานานุสัย
กามราคานุสัย
อวิชชานุสัย (เป็นมูล) จับคู่กับ ปฏิฆานุสัย
มานานุสัย

จตุกกมูลกนัย คือนัยที่มี ๔ มูล หมายถึงยกอนุสัยขึ้นเป็นมูลทีละ ๔ ตัว ให้ จับคู่กับอนุสัยตัวอื่น ๆ ในลำดับถัดไปทีละตัวจนถึงตัวสุดท้ายในทำนองเดียวกับติก-มูลกนัย แม้ปัญจกมูลกนัยและฉักกมูลกนัยก็มีความหมายและวิธีการเช่นเดียวกัน

ในการจำแนกอนุสัยไปตามวาระต่าง ๆ ในมหาวาร ทรงแสดงนัยทั้ง ๖ นี้เพื่อ แยกแยะให้เห็นว่าแต่ละคู่มีความเหมือนหรือต่างกันอย่างไรทั้งที่เกี่ยวข้องกับบุคคล (อนุโลมบุคคล ปฏิโลมบุคคล) ที่เกี่ยวข้องกับภูมิ (อนุโลมโอกาส ปฏิโลมโอกาส) และที่เกี่ยวข้องทั้งกับบุคคลและภูมิ (อนุโลมปุคคโลกาส ปฏิโลมปุคคโลกาส)

ข้อสังเกต

มีผู้ตั้งข้อสังเกตว่า คัมภีร์ยมกมิได้ให้ความรู้ทางพระอภิธรรมอะไรเพิ่มขึ้นเลย ถึงไม่มีคัมภีร์นี้ก็ไม่ทำให้เกิดความสูญเสียอย่างใหญ่หลวงแก่พระอภิธรรมปิฎกเลย ข้อสังเกตนี้น่านำมาพิจารณาว่าสมเหตุสมผลเพียงใดหรือไม่

ประเด็นแรก ขอให้มองเนื้อหาของยมก ๗ ยมกในเล่มนี้ว่ามีอะไรแปลกใหม่บ้าง ประเด็นต่อไปให้พิจารณาว่า มีจุดหมายหรือวัตถุประสงค์อะไร ประเด็นถัดไป ให้พิจารณาว่ามีวิธีดำเนินการอย่างไร และประเด็นสุดท้ายให้พิจารณาว่า บรรลุผลตามวัตถุประสงค์หรือไม่ เมื่อพิจารณาโดยตลอดแล้วจะตัดสินได้เอง

ขอให้สังเกตว่า หมวดธรรมที่ทรงนำมาเป็นเนื้อหาของยมก ๖ ยมกแรก มีประเด็นที่ทรงเน้นคล้ายกัน คือ

๑. ในมูลยมกซึ่งว่าด้วยสภาวธรรมที่เป็นมูล เช่น กุศลมูล อกุศลมูล ทรงยกประเด็นปัญหาให้พิจารณาว่ากุศล กับ กุศลมูล อกุศล กับ อกุศลมูล เหมือนกันหรือไม่ สภาวธรรมใดมีมูลเดียวกันและมีมูลอาศัยกัน

๒. ในขันธยมกซึ่งว่าด้วยขันธ์ ๕ ทรงยกประเด็นปัญหาให้พิจารณาว่า รูป กับรูปขันธ์ เวทนากับเวทนาขันธ์ สัญญากับสัญญาขันธ์ สังขารกับสังขารขันธ์ และวิญญาณกับวิญญาณขันธ์ เหมือนกันหรือไม่ ขันธ์ต่าง ๆ เกิด-ดับ พร้อมกันหรือไม่

๓. ในอายตนยมกซึ่งว่าด้วยอายตนะ ๑๒ ทรงยกประเด็นปัญหาให้พิจารณา ว่า จักขุกับจักขายตนะ โสตะกับโสตายตนะ ฆานะกับฆานายตนะ

ชิวหากับชิวหายตนะ กายกับกายายตนะ รูปกับรูปายตนะ เป็นต้น เหมือนกันหรือไม่ อายตนะต่าง ๆ เกิด-ดับ พร้อมกันหรือไม่

๔. ในธาตุยมก ซึ่งว่าด้วยธาตุ ๑๘ ทรงยกประเด็นปัญหาให้พิจารณาว่า จักขุกับจักขุธาตุ โสตะกับโสตธาตุ ฆานะกับฆานธาตุ เป็นต้น เหมือนกันหรือไม่ ธาตุต่าง ๆ เกิด-ดับ พร้อมกันหรือไม่

๕. ในสัจจยมกซึ่งว่าด้วยอริยสัจ ๔ ทรงยกประเด็นปัญหาให้พิจารณาว่า ทุกข์กับทุกขสัจ สมุทัยกับสมุทยสัจ นิโรธกับนิโรธสัจ และมรรคกับมรรคสัจ เหมือนกันหรือไม่ อริยสัจต่าง ๆ เกิด-ดับ พร้อมกันหรือไม่

๖. ในสังขารยมกซึ่งว่าด้วยสังขาร ๓ ทรงยกประเด็นปัญหาให้พิจารณาว่า กายกับกายสังขาร วจีกับวจีสังขาร และจิตกับจิตตสังขาร เหมือนกันหรือไม่ สังขารต่าง ๆ เกิด-ดับ พร้อมกันหรือไม่

ส่วนในอนุสยยมกซึ่งว่าด้วยอนุสัย ๗ มีประเด็นที่ทรงเน้นต่างไปจาก ๖ ยมก แรก กล่าวคือ ทรงยกประเด็นปัญหาการนอนเนื่องหรือการแฝงตัวของอนุสัย เป็น

คู่ ๆ แต่ละคู่สลับกันเป็นมูล (คือตัวตั้ง)

ลักษณะการจับคู่มี ๖ แบบ หรือ ๖ นัย คือ

(๑) แบบ ๑ : ๑ (เอกมูลกนัย)

(๒) แบบ ๒ : ๑ (ทุกมูลกนัย)

(๓) แบบ ๓ : ๑ (ติกมูลกนัย)

(๔) แบบ ๔ : ๑ (จตุกกมูลกนัย)

(๕) แบบ ๕ : ๑ (ปัญจกมูลกนัย)

(๖) แบบ ๖ : ๑ (ฉักกมูลกนัย)

และทวนกลับเป็น ๑ : ๑ , ๑ : ๒, ๑ : ๓, ๑ : ๔, ๑ : ๕ และ ๑ : ๖ ทั้งนี้เพื่อแยกแยะไปมาให้เห็นว่าอนุสัยอะไรบ้างที่นอนเนื่องร่วมกันได้และไม่ได้ (อนุสยวาร) อนุสัยอะไรบ้างที่บุคคลมีพร้อมกันได้และไม่ได้ (สานุสยวาร) ที่จะละพร้อมกันได้และไม่ได้ (ปชหนวาร) ที่จะกำหนดรู้พร้อมกันได้และไม่ได้ (ปริญญาวาร) ที่ละได้แล้วพร้อมกันและละได้ไม่พร้อมกัน (ปหีนวาร) และที่เกิดพร้อมกัน และเกิดไม่พร้อมกัน (อุปปัชชนวาร) ตอนสุดท้ายทรงเน้นเรื่องธาตุหรือภูมิเป็นกรณีพิเศษ เพราะจะทำให้รู้ชัดว่า อนุสัยอะไรเกิดขึ้นในภูมิไหนได้บ้าง (ธาตุ-ปุจฉาวารและธาตุวิสัชชนาวาร)

ในเรื่องวิธีดำเนินการ ทรงเลือกวิธีที่เหมาะสมกับเนื้อหาที่ทรงเน้น เช่น วิธีแบ่งขั้นตอนการดำเนินเรื่องที่แบ่งเป็นอุทเทสวาร (ภาคถามและเป็นภาคมาติกา) และ นิทเทสวาร (ภาคตอบคำถาม) ก็ดี วิธีแบ่งหลักการจำแนกเป็น อนุโลมบุคคล - ปฏิโลมบุคคล (จำแนกตามบุคคล) อนุโลมโอกาส - ปฏิโลมโอกาส (จำแนกตามภูมิ) และอนุโลมบุคคโลกาส - ปฏิโลมบุคคโลกาส (จำแนกตามบุคคลและภูมิ) ทั้งในทางบอกเล่าและทางปฏิเสธก็ดี หรือวิธีการตั้งคำถาม - ตอบแบบคู่ คือ อนุโลมปุจฉา - ปฏิโลมปุจฉา ที่เรียกว่า วิธีการยมกก็ดี ถือเป็นเอกลักษณ์ของคัมภีร์ยมกโดยเฉพาะ ไม่เหมือนกับคัมภีร์ใด โดยเฉพาะวิธีการยมกนั้น เป็นวิธี ผกผันทางการอนุมานที่สมบูรณ์แบบทีเดียว และเป็นวิธีการของพุทธตรรกศาสตร์โดยเฉพาะวิธีการนี้อาจย่อลงเป็นสูตรสำเร็จได้ดังนี้

อนุโลมนัย

(นัยบอกเล่า)

อนุโลมปุจฉา	ปฏิโลมปุจฉา
ก เป็น ข ใช่ไหม ?	ข เป็น ก ใช่ไหม ?

Is S. P ?　　Is P. S ?

ปฏิโลมนัย หรือ ปัจจนีกนัย

(นัยปฏิเสธ)

สิ่งไม่ใช่ ก ไม่ใช่ ข ใช่ไหม?　　สิ่งไม่ใช่ ข ไม่ใช่ ก ใช่ไหม?

Is not-S. not-P ?　　Is not-P. not-S ?

คำตอบมี ๒ แบบ คือ ตอบรับ และตอบปฏิเสธ คำตอบรับ ใช้เมื่อ ก กับ ข เหมือนกันทุกประการ ถ้าไม่เหมือนกันทุกประการต้องตอบปฏิเสธ ซึ่งในคัมภีร์ยมกมีวิธีตอบปฏิเสธ ถึง ๔ แบบ ดังรายละเอียดที่แนะนำไว้แล้วข้างต้น

วิธีการยมกนี้เองเป็นเครื่องชี้บอกว่า ผู้อ่านได้ความรู้ทางพระอภิธรรมเพิ่มขึ้นบ้างหรือไม่ หรือได้รับผลตามวัตถุประสงค์ของยมกนั้น ๆ เพียงใดหรือไม่

จบ